

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт”

Д.У. ДУК

ГІСТОРЫЯ ПОЛАЦКА:
ПА МАТЭРЫЯЛАХ АРХЕАЛАГІЧНЫХ
ДАСЛЕДАВАННЯЎ

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
для студэнтаў спецыялізацый
1-21 03 01-01 01 “Гісторыя Беларусі”,
1-02 01 02-04 “Гісторыя. Англійская мова”

Наваполацк 2006

УДК 904:719 (075.8)
ББК 63.4 я 73
Д 81

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

І.А. МАРЗАЛЮК, загадчык кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін УА “Магілеўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. Куляшова”,
доктар гістарычных навук, дацэнт;
С.В. ТАРАСАЎ, загадчык аддзела археалогіі сярэднявечага перыяду
Інстытута гісторыі НАН Беларусі, кандыдат гістарычных навук;
У.А. ЛОБАЧ, дацэнт кафедры гісторыі і сацыялогіі, кандыдат гістарычных навук

Рэкамендаваны да выдання метадычнай камісіяй
гісторыка-філалагічнага факультэта

Д 81 Дук Д.У. Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў:
Вучэбна-метадычны комплекс для студ. спец. 1-21 03 01-01 01 “Гісторыя Беларусі”, 1-02 01 02-04 “Гісторыя. Англійская мова”. – Наваполацк: УА “ПДУ”,
2006. – 112 с.

ISBN 985-418-434-X

Прысвечаны вынікам археалагічнага вывучэння Полацка.

Прыводзіцца рабочая праграма спецкурса, змест лекцый, тэмы семінарскіх заняткаў, тэрміналагічны слоўнік, метадычныя парады для напісання курсавых работ, правяральных тэсты і заданні для самастойных работ.

Разлічаны на студэнтаў і выкладчыкаў ВНУ гістарычнага профілю, вучняў і настаўнікаў сярэдніх школ, навуковых работнікаў, крэйзнаўцаў і ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй Полацка.

УДК 904:719 (075.8)
ББК 63.4 я73

ISBN 985-418-434-X

© Д.У. Дук, 2006
© УА “ПДУ”, 2006

УВОДЗІНЫ

Значэнне археалогіі ў даследаванні старажытнабеларускіх гарадоў. Роля і месца Полацка ў гісторыі Беларусі.

Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны запаведнік, яго стварэнне і развіццё. Ахоўная зона старажытнага Полацка. Стан, актуальныя праблемы і перспектывы развіцця археалогіі Полацка на сучасным этапе. Археалагічныя экспедыцыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, асноўныя вынікі і накірункі дзейнасці.

Полацк – самы старажытны горад на тэрыторыі Беларусі, бярэ пачатак сваёй гісторыі з 862 г., калі згадваецца ў летапісу сярод першых гарадоў на тэрыторыі Усходняй Еўропы. На гербе горада адлюстраваны трохмачтавы карабель як старажытны знакавы хрысціянскі сімвал.

Імя першага полацкага князя – Рагвалода – знаёма многім. Шмат хто з палачанаў ведае легенду пра “крывавае вяселле” дачкі Рагвалода – Рагнеды і подзвіг малалетняга князя Ізяслава. Рагвалод княжыў у 70-х г. X ст., а што было да яго? Як развіваўся горад ў XI – XVIII стст.? Дзе ў Полацку размяшчаліся старажытныя вуліцы, сядзібы шляхты і мяшчан, колькі ў горадзе было мураваных храмаў і дзе яны размяшчаліся? Калі б гісторыкі вывучалі толькі летапісы, то многія старонкі старажытнай гісторыі Полацка засталіся невядомымі. На дапамогу прыйшла археалогія, якую небезпадстаўна называюць “гісторыяй з рыдлёўкай”.

Беларускімі археолагамі ў справе даследавання старажытных гарадоў зроблена шмат. З 50-х гг. пачынаюцца буйнамаштабныя раскопкі ў Полацку, якія дазволілі ў прамым сэнсе ўбачыць, якім быў старажытны Полацк, чым займаліся яго жыхары і якую багатую спадчыну мы павінны асэнсаваць і захаваць для будучых пакаленняў.

У выніку археалагічнага вывучэння Полацка была ўскрыта плошча больш за 5000 кв. м. Падкрэслім, што толькі за апошнія дзесяцігоддзі пабачылі свет дзве манаграфіі вядомейшых беларускіх археолагаў – Г.В. Штыхава (“Древний Полоцк IX – XIII вв.”) і С.В. Тарасава (“Полацк IX – XVII стст.: гісторыя і тапаграфія”), у якіх разглядаецца палітычная гісторыя і матэрыяльная культура старажытнага Полацка IX – XIII стст., а таксама

Пячатка Полацка 1791 г.

тапаграфія горада ў IX – XVII стст. У гэтых працах прадстаўлена панарамная карціна сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця Полацка ад старажытнасці да навейшага часу. Шырокую характарыстыку заняткаў, побыту гараджан немагчыма было б зрабіць без дадзеных археалагічных крыніц.

Эстафету даследчыкаў-археолагаў Полацка працягнулі вучоныя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, на базе якога з 1999 г. праводзяцца штогадовыя археалагічныя раскопкі ў горадзе. Упершыню з’явілася магчымасць даследаваць старажытнасці Полацка на сталай аснове. Вынікам гэтай працы стала абарона кандыдацкай дысертацыі Д.У. Дука, прысвечанай вывучэнню матэрыяльнай культуры насельніцтва Полацка XVI – XVIII стст. па археалагічным крыніцам.

Штогадовыя археалагічныя раскопкі ў Полацку прыносяць вялікі плён. Іх вынікі ўжо сёння дазволілі ўдакладніць і значна пашырыць уяўленне пра пачатковую гісторыю горада. Варта згадаць адкрыццё ў 2003 – 2005 гг. невядомай раней часткі Запалоцкага пасаду з культурным пластом X – XIII стст. на плошчы больш за 21 га, ювелірнай майстэрні XVII ст. на Вялікім пасадзе, пабудовы феадала XV ст. у паўночнай частцы Запалоцця. А колькі яшчэ адкрыццяў ляжыць літаральна пад нагамі! Фактычна “terra incognita” з’яўляецца культурны пласт на Задзвінскіх пасадах Полацка, Экімані, большай часткі Верхняга замка. Працы хопіць не на адно пакаленне археолагаў, таму і перспектывы археалагічнага вывучэння Полацка на сённяшні дзень практычна невычарпальныя.

Усе знаходкі, якія ў выніку прафесійнай дзейнасці археолагаў былі знойдзены ў Полацку, захоўваюцца ў фондах Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (НПГКМЗ). Гэта датычыцца ўсіх артэфактаў, знойдзеных у межах ахоўнай зоны гістарычнай часткі Полацка. НПГКМЗ з’яўляецца буйнейшай культурнай ўстановай у Полацку, сёння ён аб’ядноўвае 11 музеяў рознага профілю. Створаны ў 1985 г. на базе Полацкага гісторыка-археалагічнага запаведніка, які існаваў з 1967 г. Статус “Нацыянальнага” запаведнік атрымаў у 2000 г., што падкрэслівае яго значнасць на агульнадзяржаўным узроўні. Зараз запаведнік з’яўляецца захавальнікам вялікай калекцыі археалагічных рэчаў (56770 прадметаў асноўнага фонду, з іх больш 14000 – археалагічныя артэфакты), нумізматычны збор налічвае звыш 10000 адзінак, у тым ліку скарб залатых рэчаў IX – першай паловы XI стст., манеты з буйнейшага ў Еўропе каз’янкаўскага скарбу X ст. і інш. знаходкі. Ахоўная зона старажытнага Полацка ўключае ў сябе ўсе вядомыя гістарычныя часткі: Верхні і Ніжні замак з валам Івана Грознага, тэрыторыю Вялікага і Запалоцкага пасадаў, пасадаў на

левым беразе Дзвіны, старажытнае гарадзішча і паселішча, тэрыторыі Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра і былога Бельчыцкага манастыра. Усялякая гаспадарчая дзейнасць, якая датычыцца архітэктурных помнікаў, правядзення земляных, будаўнічых і іншых работ у межах ахоўнай зоны не можа адбывацца без узгаднення з археолагамі. У прыватнасці, запаведнік павінен сачыць за выкананнем нацыянальнага заканадаўства аб ахове культурнага пласта, які сам па сабе з’яўляецца гісторыка-культурнай каштоўнасцю. Таму любыя земляныя работы могуць адбывацца толькі пад наглядом прафесійнага археолага з адпаведным дзяржаўным дазволам (адкрытым лістом).

Мэтай спецкурса “Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў” з’яўляецца набыццё і замацаванне студэнтамі пашыраных ведаў па гісторыі Полацка паводле рэчавых (археалагічных) крыніц, а адной з прыярытэтных задач – авалоданне студэнтамі ведамі, умениямі і навыкамі атрымання гістарычнай інфармацыі з рэчавых (археалагічных) крыніц.

Спецкурс “Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў” у Полацкім дзяржаўным універсітэце ў 1998, 1999 гг. выкладаў доктар гістарычных навук, прафесар Георгій Васільевіч Штыхаў; у 2000 г. – кандыдат гістарычных навук Сяргей Васільевіч Тарасаў.

Культурны пласт Полацка – гэта кніга, якую здольны прачытаць уважлівы даследчык. Таму галоўнай задачай спецыяліста-гісторыка з’яўляецца выхаванне павагі да гістарычнага мінулага сваёй Бацькаўшчыны, слаўных продкаў-палачан і ашчаднага стаўлення да той далёка не спасцігнутай спадчыны, якую захоўвае старажытны Полацк.

Літаратура

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.

Дук Д.В. Состояние, актуальные проблемы и перспективы развития археологии Полоцка // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. – Полацк, 2002.

Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка. Мн., 2002.

РАБОЧАЯ ПРАГРАМА
па спецкурсу “Гісторыя Полацка: па матэрыялах
археалагічных даследаванняў”

1. Мэты і задачы дысцыпліны

1.1. Мэта выкладання дысцыпліны

Мэта спецкурса: набыццё і замацаванне студэнтамі пашыраных ведаў па гісторыі Полацка паводле рэчавых (археалагічных) крыніц.

1.2. Задачи вывучэння дысцыпліны

1. Набыццё і замацаванне студэнтамі ведаў, уменняў і навыкаў атрымання гістарычнай інфармацыі з рэчавых (археалагічных) крыніц.

2. Азнакамленне студэнтаў з гісторыяй археалагічных даследаванняў Полацка і Полацкай акругі з канца 1920-х гг. да сучаснасці.

3. Вывучэнне гісторыі матэрыяльнай культуры старажытных зямель і гарадоў Беларусі на прыкладзе Полацка і яго акругі.

4. Набыццё і замацаванне студэнтамі першасных ведаў па фіксацыі і рэстаўрацыі помнікаў археалогіі з выкарыстаннем нагляднага матэрыялу (прадметы з археалагічных раскопак у Полацку, графічныя матэрыялы, планы, чарцяжы, фатаграфіі).

2. Віды заняткаў і формы кантролю ведаў

Віды заняткаў, формы кантролю ведаў	Дзённая форма	Завочная форма
Курс	3	4
Семестр	5	7
Лекцыі, г	36	8
Залік (семестр)	5	7
Семінарскія, г	18	4
Кантрольныя работы (семестр)		7
Курсавая работа (семестр / гадзіны)	6*/25	8*
Самастойная работа пад кіраўніцтвам выкладчыка (гадзіны)	25	

* – курсавая работа выконваецца па выбару студэнта

3. Лекцыйны курс

Назва раздзелаў, тэм, лекцый і іх змест	Колькасць гадзін Д.	Колькасць гадзін З.
1	2	3
<p><i>Уводзіны</i></p> <p>Значэнне археалогіі ў даследаванні старажытнабеларускіх гарадоў. Роля і месца Полацка ў гісторыі Беларусі. Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны запаведнік, яго стварэнне і развіццё. Ахоўная зона старажытнага Полацка. Стан, актуальныя праблемы і перспектывы развіцця археалогіі Полацка на сучасным этапе. Археалагічныя экспедыцыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, асноўныя вынікі і накірункі дзейнасці.</p>	2	1
<p><i>Гістарычныя помнікі Полацка</i></p> <p>Асноўныя працы (манаграфіі, зборнікі, публікацыі) па археалогіі Полацка. Кароткія біяграфічныя звесткі аб вядомых археолагах, якія вялі раскопкі ў Полацку (А.М. Ляўданскі, А.Г. Мітрафанаў, Г.В. Штыхаў, С.В. Тарасаў), і гісторыках архітэктуры (І.М. Хозераў, М.К. Каргер, П.А. Рапапорт, Вал.А.Булкін, А.А. Трусаў). Вынікі іх даследаванняў. Гісторыя археалагічных даследаванняў гарадзішча і паселішча (перадграддзя) на Палаце. Ніжні замак. Верхні замак. Пасады горада (Вялікі, Запалоцкі, Астроўскі, Крыўцоў, Слабадскі, Экіманскі). Змены тапаграфіі Полацка ў XVI ст. Абарончыя збудаванні Полацка IX – XVIII стст. Мяркуемая «канчанская» структура Полацка.</p> <p>Гісторыя насельніцтва ў ніжнім цячэнні Палаты па дадзеных раскопак Полацкага гарадзішча. Даследаванне курганоў у акрузе Полацка. Культура ранніх доўгіх курганоў V – VII стст. Курганы IX – X стст. і больш позняга часу. Крывічы-палачане – заснавальнікі Полацка і полацкай дзяржаўнасці.</p> <p>Летапісныя звесткі пра Полацк. Праблема паходжання Полацка. Праблема этнічнай ідэнтыфікацыі ранніх археалагічных матэрыялаў з полацкага гарадзішча і паселішча (V – VIII стст.). Прагорад (протагорад) канца VIII – першай паловы XI стст. Праблема ўзнікнення горада ў сацыяльна-эканамічным плане.</p>	6	2
<p><i>Распаўсюджванне культурных напластаванняў Полацка, іх датаванне па дэндрахраналогіі і рэчавых матэрыялах</i></p> <p>Тэрытарыяльнае развіццё Полацка IX – XVIII стст. Помнікі славянскай культуры VIII – XI стст. у Полацку. Праблема суадносін ранніх культурных напластаванняў Полацка і іх датыроўка (на прыкладзе вывучэння старажытнага гарадзішча і паселішча). Этнавызначальныя артэфакты з Полацка IX – XI стст.</p> <p>Характарыстыка будаўнічых гарызонтаў Верхняга замка і Вялікага пасада. Майстэрні ювеліраў (залатароў) у Полацку X – XIII стст. Жылыя і гаспадарчыя пабудовы. Вуліцы і завулкі, водаатводы. Знешні выгляд Полацка ў XII – XVIII стст. Праблемы рэканструкцыі.</p>	6	1

<p>Візантыйскія і арабскія манеты IX – X стст., знойдзеныя пры раскопках у Полацку. Полацкі манетна-рэчавы скарб XI ст., знойдзены ў 1910 г. Скарб залатых рэчаў (1984 г.). Унікальны скарб выяўлены каля в. Каз’янкi. Значэнне знойдзеных скарбаў для вывучэння грашовага абарачэння ў старажытным Полацку.</p>		
<p><i>Археалагічнае вывучэнне Сафійскага сабора.</i> Гістарычныя звесткі пра Полацкі Сафійскі сабор. Гісторыя даследавання Полацкай Сафіі. Агульная характарыстыка пачатковага сабора. Архітэктурна-археалагічныя абмеры. Інтэр’ер помніка. Экстэр’ер Сафіі. Варыянты графічнай рэканструкцыі. Пабудовы XII ст. каля алтара Сафійскага сабора. Гістарыяграфія вывучэння архітэктурна-стылістычных асаблівасцяў помніка. Забудова і планаванне прасторы каля Сафіі ў XI – XVIII стст.</p>	2	
<p><i>Археалагічнае вывучэнне манументальных пабудоў XII – XV стст. на Верхнім і Ніжнім замках</i> Княжацкі храм XII ст. на Верхнім замку (царква Архангела Міхаіла), гісторыя адкрыцця, раскопкі і графічная рэканструкцыя. Гісторыя даследавання і асаблівасці размяшчэння Храма-пахавальні на стрэлцы Ніжняга замка і Царквы-на-рове. Функцыянальная прыналежнасць помнікаў. Архітэктурна-стылістычныя асаблівасці храмаў. Гісторыя мураваных свецкіх пабудоў XII – XIII стст. на Беларусі і суседніх землях. Княжацкі церам XII – XV стст.: гісторыя даследавання і архітэктурныя асаблівасці помніка. Выкарыстанне дэндрахраналагічнага метада датавання княжацкага церама і прыбудоў да яго. Вынікі комплекснага археалагічнага вывучэння артэ-фактаў з княжацкага церама.</p>	4	
<p><i>Археалагічнае вывучэнне манументальных пабудоў XII ст. ў Спаса-Ефрасінеўскім манастыры</i> Гісторыя археалагічнага вывучэння храма-пахавальні полацкіх епіскапаў XII ст. у Спаса-Ефрасінеўскім манастыры (царква св. Георгія). Гістарычныя звесткі аб храме. Архітэктурна-стылістычныя асаблівасці помніка. Гісторыя вывучэння і архітэктурныя асаблівасці Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы. Гістарычныя звесткі пра Спаскую царкву. Фрэскавы жывапіс Спаскай царквы і праблема яго рэстаўрацыі. Знаходкі фрагментаў фрэсак і маёлікі пры раскопках храма-пахавальні ў Спаса-Ефрасінеўскім манастыры. Аналогіі сярод фрэсак Спаскай царквы.</p>	2	
<p><i>Археалагічна-архітэктурныя даследаванні на тэрыторыі княжацкага Барысаглебскага манастыра ў Бельчыцы</i> Гістарычныя звесткі пра Барысаглебскі (княжацкі) манастыр. Гісторыя вывучэння Барысаглебскага (княжацкага) манастыра. Археалагічныя раскопкі Вялікага сабора. Праблема кансервацыі рэшткаў сабора і перспектывы далейшага вывучэння помніка. Даследаванне Пятніцкай і Барысаглебскай цэркваў. Дзейнасць дойліда Іаана і архітэктурныя асаблівасці храмаў Бельчыцкага манастыра. Храм-трыконх. Фрэскавы жывапіс Пятніцкай і Барысаглебскай цэркваў. Раскрыццё фрагментаў фрэсак пры раскопках ніжняй часткі сцяны Вялікага сабора.</p>	4	

<p><i>Полацкая школа дойлідства</i></p> <p>Звесткі пісьмовых крыніц пра помнікі полацкага манументальнага дойлідства. Асаблівасці і асноўныя рысы полацкай школы дойлідства (погляды айчынных і замежных вучоных). Праблемы храналогіі помнікаў полацкага манументальнага дойлідства XII – XIII стст. Распаўсюджванне здабыткаў полацкіх дойлідаў на тэрыторыі Усходняй Еўропы: гістарыяграфія праблемы.</p>	2	2
<p><i>Матэрыяльная культура старажытнага Полацка на дадзеных археалагічных крыніц.</i></p> <p>Кавальскае рамяство, ювелірная справа. Крыж Еўфрасінні Полацкай. Гарбарна-шавецкае рамяство, віды старажытнага абутку. Апрацоўка дрэва, косці, каменя.</p> <p>Ганчарства: кухонны, сталовы, тарны посуд. Спосаб вырабу посуду на ганчарным крузе. Тыпалагічная класіфікацыя гаршкоў, найбольш масавага матэрыялу з археалагічных раскопак.</p> <p>Вытворчасць керамічных будаўнічых матэрыялаў (плінфа, пліткі для падлогі, кафля, дахоўка і інш.).</p> <p>Адліўка вырабаў у каменных раз’ёмных формах. Абразок “Канстанцін і Алена” – шэдэўр дробнай пластыкі XII ст.</p> <p>Знешні гандаль. Вырабы паўднёварускай вытворчасці, знойдзеныя ў Полацку (оўручскія праселкі, царкоўныя прыналежнасці, шклянныя вырабы і інш.). Самшыт з Каўказа. Амфары з Прычарнамор’я. Пацеркі з Візантыі і Сярэдняй Азіі.</p> <p>Вызначэнне сфрагістыкі. Віслыя свінцовыя пячаткі і пломбы з Полацка. Помнікі эпіграфікі.</p> <p>Археалагічныя адкрыцці апошніх гадоў з раскопак у Полацку.</p> <p>Самабытныя і інтэграцыйныя рысы матэрыяльнай культуры палачан.</p> <p><i>УСЯГО:</i></p>	8	2
	36	8

Заўвагі: для студэнтаў завочнай формы навучання – тэмы 4, 5, 6, 7, 8, 9 вивучаюцца самастойна

4. Семінарскія заняткі

Назва раздзелаў, тэм, лекцый і іх змест	Колькасць гадзін Д.	Колькасць гадзін З.
<p><i>1. Гістарычныя помнікі Полацка</i></p> <p>1. Падрыхтоўка археалагічнай карты Полацка з пазначэннем: старажытнага гарадзішча, паселішча, Верхняга і Ніжняга замка, полацкіх пасадаў (Вялікага, Запалоцкага, Астроўскага, Крыўцова, Слабадскога, Экіманскага), старажытнага русла Палаты.</p> <p>2. Гісторыя археалагічнага даследавання гістарычных помнікаў Полацка.</p> <p>3. Абарончыя збудаванні Полацка IX – XVIII стст.:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Старажытнага гарадзішча. – Верхняга замка. – Вялікага і Запалоцкага пасадаў. – Ніжняга замка: палітычныя мэты і гістарычныя рэаліі. – Барысаглебскага (княжацкага) манастыра. 	4	2

<p>4. Асаблівасці тапаграфічнага размяшчэння Бельчыцкага і Спаса-Ефрасіннеўскага манастыроў.</p> <p>5. Асаблівасці размяшчэння Храма-на-рву і Царквы на стрэлцы Ніжняга замка.</p> <p>6. Манастыр Іаана Прадцечы на Востраве: гіпотэзы і факты.</p>		
<p><i>2. Паходжанне і ранняя гісторыя Полацка</i></p> <p>1. Праблема паходжання гарадоў Усходняй Еўропы па дадзеных пісьмовых і археалагічных крыніц.</p> <p>2. Этнічная сітуацыя на тэрыторыі Беларускага Паддзвіння ў VIII – IX стст.</p> <p>3. Полацк і раннегарадскія абшчынныя цэнтры (Віцебск, Лукомль) на тэрыторыі Беларускага Паддзвіння: асноўныя вынікі археалагічнага вывучэння.</p> <p>4. Летапісная гісторыя Полацка (IX – XIII стст) і помнікі археалогіі.</p>	2	
<p><i>3. Археалагічнае вывучэнне Сафійскага сабора</i></p> <p>1. Гісторыя вывучэння помніка.</p> <p>2. Этапы будаўніцтва Сафійскага сабора.</p> <p>3. Архітэктурныя асаблівасці Полацкай Сафіі XI – XVII стст.</p> <p>4. Сабор Сафіі XVIII ст. – помнік Віленскага барока.</p>	2	
<p><i>4. Археалагічнае вывучэнне Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра</i></p> <p>1. Гісторыя Спасакага манастыра.</p> <p>2. Гісторыя археалагічнага вывучэння Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра.</p> <p>3. Асаблівасці архітэктурны Спаса-Праабражэнскай царквы. Метад дойліда Іаана.</p> <p>4. Фрэскавы жываліс Спаса-Праабражэнскай царквы.</p> <p>5. Храм-пахавальня полацкіх епіскапаў: гісторыя археалагічнага вывучэння.</p> <p>6. Асаблівасці архітэктурны Храма-пахавальні полацкіх епіскапаў (царквы св. Георгія).</p>	4	
<p><i>5. Археалагічнае вывучэнне Барысаглебскага (княжацкага) манастыра</i></p> <p>1. Гісторыя Барысаглебскага (княжацкага) манастыра.</p> <p>2. Гісторыя археалагічнага вывучэння Барысаглебскага (княжацкага) манастыра.</p> <p>3. Архітэктурныя асаблівасці Пятніцкай царквы.</p> <p>4. Архітэктурныя асаблівасці Барысаглебскай царквы.</p> <p>5. Гісторыя вывучэння храма-трыконха.</p> <p>6. Гісторыя археалагічнага вывучэння Вялікага сабора.</p> <p>Праблема кансервацыі і рэстаўрацыі старажытных помнікаў полацкага манументальнага дойлідства.</p>	2	
<p><i>6. Матэрыяльная культура старажытнага Полацка (IX – XVIII стст.).</i></p> <p>1. Рамёствы старажытнага Полацка па археалагічных дадзеных.</p> <p>2. Вытворчасць керамічных будаўнічых матэрыялаў (плінфа, пліткі для падлогі, дахоўка і інш.).</p> <p>3. Утылітарна-дэкаратыўныя і дэкаратыўна-мастацкія творы полацкіх рамеснікаў.</p> <p>Асноўныя накірункі знешняга гандлю старажытнага Полацка.</p>	4	2
УСЯГО:	18	4

Заўвагі: для студэнтаў завочнай формы навучання – тэмы 2, 3, 4, 5 вывучаюцца самастойна

**Прыкладныя тэмы кантрольных работ
для студэнтаў завочнай формы навучання**

1. Гісторыя археалагічнага вывучэння Полацка.
2. Праблема паходжання Полацка.
3. Тапаграфічнае развіццё Полацка ў IX – XIII стст.
4. Палітычная гісторыя Полацка IX – XIII стст.
5. Полацкі Сафійскі сабор: гісторыя і сучаснасць.
6. Абарончае дойлідства Полацка IX – XIII стст.
7. Абарончае дойлідства Полацка XIV – XVI стст.
8. Полацкія пасады XI – XVI стст.
9. Палітычная гісторыя Полацка XIV – XVI стст.
10. Творы полацкага дэкаратыўна-прыкладнага і ювелірнага мастацтва XII – XVIII стст.
11. Фрэскавы жывапіс XII стст. у Полацку.
12. Манументальныя помнікі Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра.
13. Манументальныя помнікі Спаскага манастыра.
14. Манументальныя помнікі Верхняга замка XI – XII вв.
15. Гандлёвыя сувязі старажытнага Полацка па археалагічных дадзеных.
16. Рамяство Полацка IX – XIII стст.
17. Матэрыяльная культура насельніцтва Полацка XIV – XV стст.
18. Матэрыяльная культура насельніцтва Полацка XVI – XVIII стст.
19. Манументальная архітэктура Полацка ў эпоху Барока.
20. Полацк у гады Інфлянцкай вайны.

Прыкладныя тэмы курсавых работ

1. Гаспадарчыя заняткі і матэрыяльная культура насельніцтва Полацка ў XI – XIII стст.
2. Гаспадарчыя заняткі і арганізацыя жыццёвай прасторы насельніцтва Полацка ў XIV – XV стст.
3. Гаспадарчыя заняткі і арганізацыя жыццёвай прасторы насельніцтва Полацка ў XVI – XVIII стст.
4. Полацкая школа дойлідства XII ст.
5. Полацкае грамадзянскае дойлідства XIII – XIV стст.
6. Полацкае грамадзянскае дойлідства XV – XVI стст.
7. Рамесная вытворчасць Полацка XI – XIII стст.
8. Рамесная вытворчасць Полацка XIV – XV стст.
9. Рамесная вытворчасць Полацка XVI – XVIII стст.
10. Гандлёвыя сувязі насельніцтва Полацка ў XI – XIII стст.
11. Гандлёвыя сувязі насельніцтва Полацка ў XIV – XV стст.

12. Гандлёвыя сувязі насельніцтва Полацка ў XVI – XVIII стст.
13. Абарончае дойдства Полацка XI – XV стст.
14. Златарская вытворчасць Полацка XI – XVII стст.
15. Стан, актуальныя праблемы і перспектывы развіцця палявой археалогіі ў Полацку.

5. Вучэбна-метадычныя матэрыялы па спецкурсу “Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў”

Асноўная вучэбная і навуковая літаратура

1. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. Мн., 1993.
2. Археалогія Беларусі. У 4-х т. Т. 2. Жалезны век. Мн., 1999.
3. Археалогія Беларусі. У 4-х т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.). Мн., 2000.
4. Археалогія Беларусі. У 4-х т. Т. 4. Помнікі XIV – XVIII стст. Мн., 2001.
5. Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 1. IX – XIV стст. Мн., 2005.
6. Памяць: Гіст. – дакум. хроніка Полацка. Мн., 2002.
7. Полацк: карані нашага радавода. Полацк, 1996.
8. Полоцк: Ист. очерк. Мн., 1987.
9. Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI – XII вв. Мн., 1992.
10. Страчаная спадчына / Уклад. Т.В. Габрусь. Мн., 2003.
11. Тарасаў С.В. Полацк IX – XVII стст. Гісторыя і тапаграфія. Мн., 2001.
12. Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.). Мн., 1978.
13. Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Мн., 1975.

Дапаможная вучэбная і навуковая літаратура

14. Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. – 30-е г. XX в. Мн., 1996.
15. Вяргей В.С. Археалагічная навука ў Беларускай ССР 1919 – 1941 гг. Мн., 1992.
16. Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі // Матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Полацк, 1998.
17. Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі // Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Полацк, 2003.
18. Гурин М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX – XIII вв. Мн., 1987.
19. Левко О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии. Мн., 1992.

20. Пиваварчык С., Семянчук Г. Археалогія Беларусі. У 2-х ч. Ч. 2. Гродна, 1997.

21. Пуцко В. Художественное ремесло Полоцкой земли (находки, явления, нерешенные проблемы) // Гістарычна-археалагічны зборнік. 1997, № 12.

22. Трусев О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI – XVII вв. Мн., 1988.

23. Хозеров И.М. Белорусское и смоленское зодчество XI – XIII вв. Мн., 1994.

24. Штыхаў Г.В. Крывічы. Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. Мн., 1992.

6. Вучэбна-метадычная карта дысцыпліны (5 семестр)

№ тыдня	№ тэмы	Назва пытанняў, якія вывучаюцца на лекцыях	Семінарскія заняткі	Наглядныя і метадычныя сродкі навучання	Форма кантролю
1	1	Значэнне археалогіі ў даследаванні старажытнабеларускіх гарадоў. Асноўныя працы (манаграфіі, зборнікі, публікацыі) па археалогіі Полацка. Гісторыя археалагічных даследаванняў Полацка.	1	Археалагічныя карты Полацка і Полацкай акругі. Дапаможная літаратура, энцыклапедыі, манаграфіі (1, 2, 3, 4, 6, 8, 11, 13, 14, 15).	Апытанне ў вуснай (пісьмовай) форме, праверка планаў-канспектаў да семінарскіх заняткаў.
2-4	2	Летапісныя звесткі пра Полацк. Праблема паходжання Полацка.	1	Археалагічныя карты Полацка. Дапаможная літаратура, энцыклапедыі, манаграфіі (1, 3, 6, 7, 11, 12, 13, 16, 17, 24).	Апытанне ў вуснай (пісьмовай) форме, праверка планаў-канспектаў да семінарскіх заняткаў, калоквіўм.
5-7	3	Тэрытарыяльнае развіццё Полацка IX – XVIII стст. Помнікі славянскай культуры VIII – XI стст. у Полацку. Характарыстыка будаўнічых гарызонтаў Верхняга замка і Вялікага пасада. Майстэрні ювеліраў (залатароў) у Полацку X – XIII стст. Візантыйскія і арабскія манеты IX – X стст., знойдзеныя пры раскопках у Полацку. Полацкі манетна-рэчавыя скарбы.	2, 3	Археалагічныя карты Полацка. Дапаможная літаратура, энцыклапедыі, манаграфіі. Графічныя выявы артэфактаў (1, 2, 3, 6, 7, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 21).	Апытанне ў вуснай (пісьмовай) форме.
8	4	Гісторыя даследавання Полацкай Сафіі. Гістарыяграфія		Археалагічныя карты Полацка. Дапаможная	Кантрольная работа.

		вывучэння архітэктурна-стылістычных асаблівасцяў помніка. Забудова і планаванне прасторы каля Сафіі ў XI – XVIII стст.		літаратура, энцыклапедыі, манаграфіі, графічныя выявы планаў сабора (1, 3, 5, 6, 9, 11, 13, 16, 17, 20, 22, 23).	
9-10	5	Княжацкі храм XII ст. на Верхнім замку (царква Архангела Міхаіла), гісторыя адкрыцця, раскопкі і графічная рэканструкцыя. Гісторыя даследавання і асаблівасці размяшчэння Храма-пахавальні на стрэлцы Ніжняга замка і Царквы-на-рву. Гісторыя мураваных свецкіх пабудоў XII – XIII стст. на Беларусі і суседніх землях. Княжацкі церам XII-XV стст.: гісторыя даследавання і архітэктурныя асаблівасці помніка.	4	Археалагічныя карты Полацка. Дапаможная літаратура, энцыклапедыі, манаграфіі, графічныя выявы планаў цэркваў (1, 3, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 20, 22, 23).	Апытанне ў вуснай (пісьмовай) форме, праверка планаў-канспектаў да семінарскіх заняткаў.
11	6	Гісторыя археалагічнага вывучэння храма-пахавальні полацкіх епіскапаў XII ст. у Спаса-Ефрасінеўскім манастыры (царкве св. Георгія). Гісторыя вывучэння і архітэктурныя асаблівасці Полацкай Спасакай царквы.	4	Археалагічныя карты Полацка. Дапаможная літаратура, энцыклапедыі, манаграфіі, графічныя выявы планаў цэркваў (1, 3, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 22, 23).	Апытанне ў вуснай (пісьмовай) форме, праверка планаў-канспектаў да семінарскіх заняткаў.
12, 13	7	Гістарычныя звесткі пра Барысаглебскі (княжацкі) манастыр. Гісторыя вывучэння Барысаглебскага (княжацкага) манастыра. Звесткі пісьмоўных крыніц пра помнікі полацкага манументальнага дойлідства.	5	Археалагічныя карты Полацка. Дапаможная літаратура, энцыклапедыі, манаграфіі, графічныя выявы планаў цэркваў (1, 3, 5, 6, 9, 13, 22, 23).	
14	8	Асаблівасці і асноўныя рысы полацкай школы дойлідства (погляды айчынных і замежных вучоных).		Археалагічныя карты Полацка. Дапаможная літаратура, энцыклапедыі, манаграфіі, графічныя выявы планаў цэркваў (1, 3, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 22, 23).	Кантрольная работа.
15-18	9	Матэрыяльная культура старажытнага Полацка па дадзеным археалагічных крыніц Развіццё рамёстваў ў Полацку. Шэдэўры полацкіх рамеснікаў.	6	Археалагічныя карты Полацка. Дапаможная літаратура, энцыклапедыі, манаграфіі, артэфакты (1, 2, 3, 6, 8, 11, 13, 16, 17, 19, 21).	Апытанне ў вуснай (пісьмовай) форме, праверка планаў-канспектаў да семінарскіх заняткаў.

ЛЕКЦИЙНЫ КУРС

ГІСТАРЫЧНЫЯ ПОМНІКІ ПОЛАЦКА

Асноўныя працы (манаграфіі, зборнікі, публікацыі) па археалогіі Полацка. Кароткія біяграфічныя звесткі аб славурых археолагах, якія вялі раскопкі ў Полацку (А.М. Ляўданскі, А.Р. Мітрафанаў, Г.В. Штыхаў, С.В. Тарасаў), і гісторыках архітэктуры (І.М. Хозераў, М.К. Каргер, П.А. Рапапорт, Вал.А. Булкін, А.А. Трусаў). Вынікі іх даследаванняў. Гісторыя археалагічных даследаванняў гарадзішча і паселішча (перадграддзя) на Палаце. Ніжні замак. Верхні замак. Пасады горада (Вялікі, Запалоцкі, Астроўскі, Крыўцоў, Слабадскі, Экіманскі). Змены тапаграфіі Полацка ў XVI ст. Абарончыя збудаванні Полацка IX – XVIII стст. Мяркуемая «канчанская» структура Полацка.

Гісторыя насельніцтва ў ніжнім цячэнні Палаты па дадзеных раскопак Полацкага гарадзішча. Даследаванне курганоў у акрузе Полацка. Культура ранніх доўгіх курганоў V – VII стст. Курганы IX –X стст. і больш позняга часу. Крывічы-палачане – заснавальнікі Полацка і полацкай дзяржаўнасці.

Летапісныя звесткі пра Полацк. Праблема паходжання Полацка. Праблема этнічнай ідэнтыфікацыі ранніх археалагічных матэрыялаў з полацкага гарадзішча і паселішча (V – VIII стст.). Прагорад (протагорад) канца VIII – першай паловы XI стст. Праблема ўзнікнення горада ў сацыяльна-эканамічным плане

Гістарыяграфія гісторыі Полацка вельмі вялікая. Гісторыя горада вывучалася як ва ўсеагульных працах па гісторыі, так і ў спецыяльных даследаваннях. Аднак толькі ў 1966 г. выходзіць першае манаграфічнае выданне, Леаніда Васільевіча Аляксеева “Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX – XIII вв.”, на старонках якога акрамя ўласна палітычнай гісторыі адлюстраваны асобныя аспекты развіцця матэрыяльнай культуры гарадоў Паўночнай Беларусі.

Паводле археалагічнага вывучэння Полацка першым абагульняючым выданнем стала манаграфія Георгія Васільевіча Штыхава “Древний Полоцк IX – XIII вв.” (1975 г.). У гэтай працы зроблена рэканструкцыя побыту старажытнага насельніцтва Полацка, вызначаны храналагічныя дыяпазоны бытавання асобных рэчаў і жылых комплексаў, прадстаўлена характарыстыка ўзроўню развіцця гаспадаркі, накірункі гандлёвых і культурных сувязяў.

У 1998 г. выйшла манаграфія Сяргея Васільевіча Тарасава “Полацк IX – XVII стст.: гісторыя і тапаграфія”. У гэтай працы С.В. Тарасава аба-

гультыны вынікі дзесяцігадовых раскопак Полацка, прадстаўлена характарыстыка галоўных тапаграфічных аб'ектаў горада ў іх гістарычным развіцці. С.В. Тарасаў пераканаўча даказаў, што ў асобныя эпохі радыкальныя змены тапаграфічнай структуры Полацка адбываліся па волі вядомых гістарычных асоб (перанос адміністрацыйнага цэнтра горада на Верхні замак і ўзвядзенне Сафіі ў сярэдзіне XI ст., будаўніцтва Ніжняга замка ў другой палове XVI ст., горадабудаўнічая дзейнасць у XVII ст.). Вучоным зроблены шэраг разлікаў па ўдакладненню размяшчэння абарончых вежаў і крапасных сценаў Верхняга замка і Вялікага пасада, вызначаны іх памеры і плошча, пазначаны вынікі адкрыцця старажытнага паселішча на тэрыторыі Ніжняга замка, даказана, што змена русла Палаты адбылося падчас будаўніцтва Ніжняга замка.

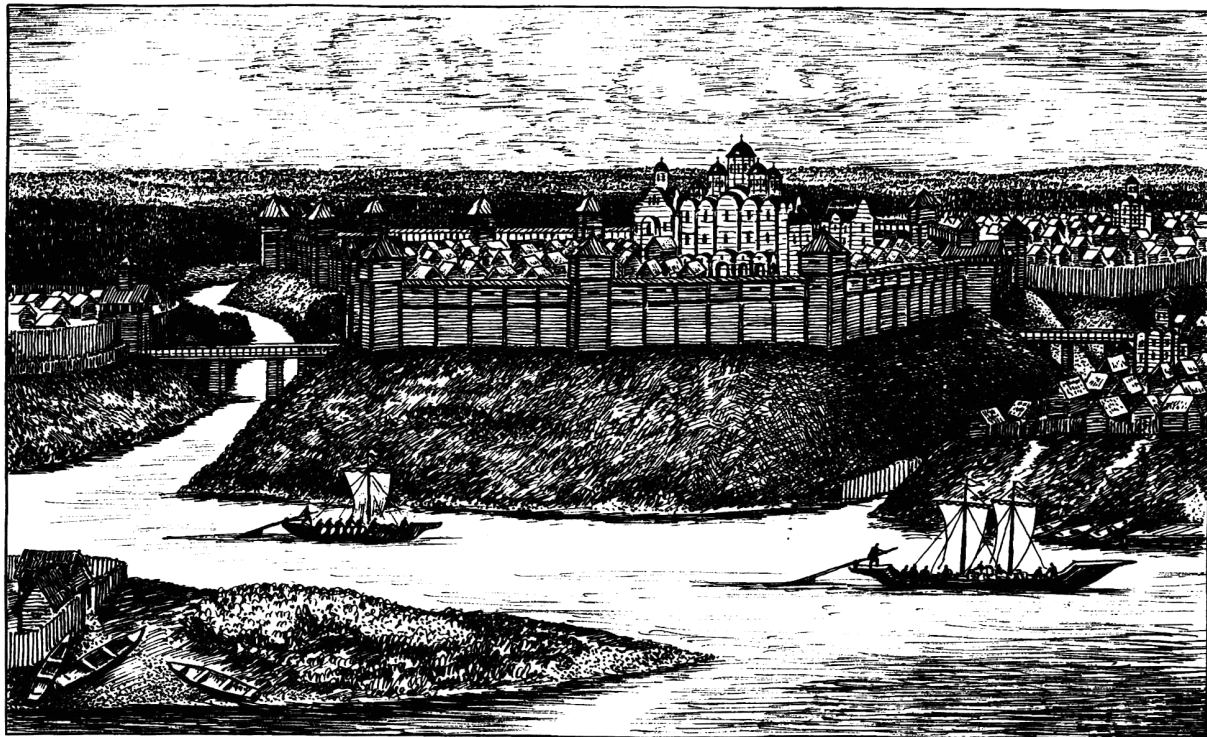
Акрамя манаграфій ў свет выходзіла шмат навуковых артыкулаў па выніках археалагічнага вывучэння Полацка. Бібліяграфія артыкулаў беларускіх навукоўцаў налічвае больш сотні найменняў. У 1987 г. пачала работу міжнародная навуковая канферэнцыя “Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі”, якая праводзіцца рэгулярна раз у пяць гадоў (1987, 1992, 1997, 2002 гг.). Зборнікі матэрыялаў усіх канферэнцый надрукаваны, у іх змешчаны найбольш каштоўныя вынікі гісторыка-археалагічнага вывучэння Полацка і Полацкай акругі ў шырокім гістарычным кантэксце.

Цікавасць да археалагічных помнікаў Полацка праявілася яшчэ ў XIX ст. Аднак падмурак навуковаму археалагічнаму вывучэнню Полацка паклала дзейнасць Аляксандра Мікалаевіча Ляўданскага (1893 – 1937 гг.), якога з поўным правам можна лічыць “бацькам” беларускай археалогіі. Цяжка пераацаніць уклад гэтага выбітнага вучонага ў развіццё беларускай археалогіі. У Полацку ў 1928 г. А.М. Ляўданскі правёў археалагічныя раскопкі на Верхнім замку і гарадзішчы, вывучаў Полацкую Сафію, Бельчыцкія храмы і даў першую найбольш поўную характарыстыку гістарычнай тапаграфіі старажытнага Полацка. Цяжка сказаць, якія каштоўныя адкрыцці яшчэ мог бы здзейсніць таленавіты навуковец, калі б яго жыццё трагічна не абарвалася ў сумнавядомым 1937 г.

Новы этап археалагічнага вывучэння Полацка пачынаецца з дзейнасці Аляксея Рыгоравіча Мітрафанава (1912 – 1988 гг.). Гэты археолаг у асноўным вывучаў старажытнасці жалезнага веку Беларусі, але менавіта яму пашчасціла ўзначаліць першы Полацкі археалагічны атрад АН БССР у 1958 – 1960 гг. У раскопах I – II (кіраўнік А. Мітрафанаў) і III – IV (кіраўнік В.Р. Тарасенка) на Верхнім замку былі адкрыты шэраг будаўнічых гарызонтаў, вынікі гэтых раскопак найбольш поўна адлюстраваны ў

манаграфіі Г.В. Штыхава “Древний Полоцк”. Аўтар першай абагульняючай манаграфічнай працы па археалогіі старажытнага Полацка на той час працаваў у складзе архелагічнага атрада аспірантам Інстытута гісторыі АН БССР. Уласныя даследаванні Полацка Георгій Васільевіч Штыхаў (г. н. 1927) распачаў у 1960 г. Найбольш каштоўныя для навукі вынікі Г.В. Штыхаў атрымаў на полацкім гарадзішчы, ім была зроблена прарэзка старажытнага абарончага вала і даказана, што заснавальнікамі Полацка з’яўляліся крывічы, як гэта і пазначана ў летапісу.

У 1985 г. аспірантам Інстытута гісторыі АН БССР, пад кіраўніцтвам доктара гістарычных навук, прафесара Г.В. Штыхава пачынае творчую дзейнасць вядомы беларускі археолаг Сяргей Васільевіч Тарасаў (г. н. 1961). На працягу дзесяцігоддзя гэты даследчык плённа вывучыў тапаграфічную структуру Полацка IX – XVII стст., вынікам чаго стала абарона кандыдацкай дысертацыі і публікацыя манаграфіі. У 1986 г. С.В. Тарасаў адкрыў невядомое раней паселішча старажытнага Полацка, размешчанае на тэрыторыі Ніжняга замка. Вучоны даказаў, што падчас Інфлянцкай вайны (1558 – 1583 гг.) маскоўскімі стральцамі быў пабудаваны Ніжні замак, дзеля чаго было зменена рэчышча Палаты. С.В. Тарасаў вызначыў размяшчэнне абарончых вежаў і крапасных сценаў Верхняга і Ніжняга замкаў, Вялікага і Запалоцкага пасадаў у розныя гістарычныя эпохі і вылучыў асноўныя этапы тапаграфічнага развіцця Полацка.

Рэканструкцыя знешняга выгляда Полацка ў XII ст.

У 1980 – 90-х гг. розныя па скіраванасці і мэтам археолага-архітэктурныя даследаванні ў Полацку праводзілі беларускія археолагі Ніна Іванаўна Здановіч, Марат Васільевіч Клімаў, Пётр Аляксандравіч Русаў, Геннадзь Мікалаевіч Сагановіч, Геннадзь Мікалаевіч Семянчук. З 1999 г. штогадовыя археалагічныя раскопкі праводзяцца на базе Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Такім чынам, беларускія археолагі пацвердзілі, што горад узнік як адміністрацыйны цэнтр крывічоў-палачан, і ў IX – X стст. складаўся з гарадзішча і неўмацаваных паселішчаў каля яго, а з XI ст. пачалося фарміраванне пасадскай структуры Полацка, дзе жыла асноўная колькасць гандлёва-рамеснага люду. Структура гэтых пасадаў вельмі нагадвае ноўгарадскія “канцы”. Да першых уласна гарадскіх пасадаў (Запалоцкі, Вялікі), размешчаных дастаткова кампактна на захад і ўсход ад Верхняга замка, паступова далучаюцца больш аддаленыя на левым беразе Дзвіны (будучы Астроўскі, Крыўцоў і Слабадскі). У XI ст. адміністрацыйным цэнтрам горада становіцца Верхні замак. У 1563 г. па загаду Івана IV будуюцца Ніжні замак, які размяшчаўся на тэрыторыі старажытнага паселішча. Пасля надання Полацку магдэбургскага права (1498 г.) і будаўніцтва ратушы (пасля 1510 г.) адміністрацыйны цэнтр паступова перамяшчаецца на Вялікі пасад. Змена адміністрацыйных дамінантаў тапаграфічнай структуры канчаткова замацоўваецца ў XVIII ст.

Другім важным аспектам стала вывучэнне старажытнага манументальнага дойлідства XI – XII стст. У 1926 г. Іван Макаравіч Хозераў (1889 – 1947 гг.) разам з М. Шчакаціхіным даследавалі Полацкі Сафійскі сабор і Полацкую Спаскую царкву. У 1928 г. І.М. Хозераў правёў раскопкі Барысаглебскай і Пятніцкай цэркваў, зрабіў абмеры ўцалелых рэшткаў, сфатаграфаваных часткова замаляваных фрэскавых размалёўку храмаў. І.М. Хозераў адкрыў храм-пахавальню полацкіх епіскапаў. Менавіта дзякуючы Хозераву сталі вядомымі многія архітэктурныя асаблівасці ўнікальных, на жаль, ужо страчаных Бельчыцкіх помнікаў. На падставе вывучаных І.М. Хозеравым помнікаў даследчыкі (Л.В. Аляксееў, Г.В. Штыхаў, С.В. Тарасаў і інш.) сцвердзілі існаванне самастойнай полацкай школы дойлідства і яе моцны ўплыў на смаленскае дойлідства.

Пасля Вялікай Айчыннай вайны архітэктурныя помнікі Полацка традыцыйна вывучалі ленынградскія вучоныя (М.К. Каргер, П.А. Рапапорт, Вал.А. Булкін).

Міхаіл Канстанцінавіч Каргер (1903 – 1976 гг.) у 1967 г. даследаваў рэшткі адкрытага падчас будаўнічых работ храма на Верхнім замку, у 1957, 1961 – 64 гг. правёў раскопкі храма-пахавальні полацкіх епіскапаў у Спаса-

Ефрасінеўскім манастыры, вывучаў Полацкі Сафійскі сабор (1964 г.). Апісаў архітэктурна-стылістычныя асаблівасці храмаў, вызначыў іх датаванне. У выніку раскопак сабраў вялікую калекцыю рэчаў, якая зараз захоўваецца ў Ноўгарадзе і Санкт-Пецярбурзе.

Павел Аляксандравіч Рапапорт (1913 – 1988 гг.) у 1976 – 1977 гг. даследаваў княжацкі царам на Верхнім замку, у 1977 г. адкрыў царкву на стрэлцы Ніжняга замка і Царкву на рове, разам з Г.М. Штэндэрам правёў даследаванні ў Спас-Ефрасінеўскім манастыры (Спаская царква, храм-пахавальня полацкіх епіскапаў), раскопкі ў Бельчыцы (Вялікі сабор). Праводзіў археалагічныя разведкі ў Экімані. П.А. Рапапорт з'яўляецца аўтарам абагульняючага артыкула па полацкаму манументальнаму дойлідству XII ст.

Валянцін Аляксандравіч Булкін (г. н. 1937) у 1975 – 80 гг. кіраваў архітэктурна-археалагічнымі даследаваннямі ў Сафійскім саборы з нагоды яго комплекснай рэстаўрацыі. У выніку даследавання быў здзейснены план рэканструкцыі сабора, адкрыты рэшткі прыбудовы XII – XIII стст. Вал.А. Булкін выказаў меркаванне пра існаванне прамавугольнай вежы каля паўночна-заходняга вугла сабора, па якой траплялі на хоры. Даказаў наўяўнасць у храме княжацкага магільнага склепа, вылучыў этапы будаўніцтва сабора ў XI – XIII стст. У падмурку выявіў камень з надпісам, якія пакінулі старажытныя будаўнікі. У цэлым, даследаванні, праведзеныя Вал. А. Булкіным у саборы, з'яўляюцца найбольш грунтоўнымі за ўвесь час вывучэння архітэктурнай спадчыны старажытнага Полацка.

З 1990 г. даследаванні архітэктурных помнікаў Полацка пачынаюць беларускія вучоныя. Вядомы беларускі археолаг, даследчык архітэктурны Алег Анатолевіч Трусаў (г. н. 1954) у 1990 г. праводзіць археалагічныя раскопкі Вялікага сабора былога Бельчыцкага (Барысаглебскага) манастыра. А.А. Трусаў зрабіў абмеры сабора, вызначыў яго дакладнае месцапаляжэнне. Падчас яго раскопак быў знойдзены інструмент старажытных дойлідаў – кельня.

Такім чынам, даследчыкамі старажытнаполацкага мураванага дойлідства ў XX ст. было вывучана 10 помнікаў, з іх упершыню адкрыта пяць (княжацкі царам на Верхнім замку, храм на Верхнім замку, Храм на рове і на стрэлцы Ніжняга замка, храм-усыпальня полацкіх епіскапаў). Дзякуючы гэтым даследаванням, сёння ўсе даследчыкі адзінадушны ў сцвярджэнні аб існаванні адметнай полацкай школы дойлідства XII ст.

У выніку археалагічнага даследавання горада даследчыкі прыйшлі да высновы, што славянскае пасяленне на месцы полацкага паселішча (перадграддзя) узнікло напрыканцы восьмага стагоддзя, а дагэтуль на полацкім гарадзішчы жылі балты.

Большасць назваў азёраў і рэк на Полаччыне – балцкага паходжання, а назва “Дзвіна” налічвае сама меней чатыры тысячы гадоў і была названа так аднымі з першых вядомых нам старажытных насельнікаў краю – фіна-уграмі. Фіна-угорскія рысы матэрыяльнай культуры насельніцтва Беларускага Падзвіння прасочваліся яшчэ і на ранніх этапах славянскай каланізацыі. Плямёны фіна-уграў прыйшлі на тэрыторыю Беларускага Падзвіння з-пад Урала і неўзабаве сутыкнуліся з індаеўрапейскім насельніцтвам. Зараз большасць народаў сучаснай Еўропы – гэта патомкі тых самых плямёнаў арыяў, якія ў бронзавым веку засялілі вялізарныя абшары ад Прыўралля і Індыі да ўзбярэжжа Атлантыкі. На Беларусі ў выніку змешвання індаеўрапейцаў з карэнным неалітычным насельніцтвам утварыліся этнічныя супольнасці балтаў, якія жылі тут да прыходу славян.

Балцкаму насельніцтву ў раннім сярэднявеччы (VI – VIII стст.) належаў шэраг археалагічных культур Беларускага Падзвіння і Падняпроўя. На VIII ст. прыходзіцца час згасання тушамлінскай культуры Верхняга Падняпроўя. Верхняя храналагічная мяжа распаўсюджвання старажытнасцяў банцараўскай культуры ў Беларускім Падзвінні прыходзіцца на мяжу VIII – IX стст. Менавіта ў гэты час у рэгіёне фарміруецца культура смаленска-полацкіх доўгіх курганаў, асноўнымі носьбітамі якой, на думку большасці даследчыкаў, былі славяне. Курганныя групы крывічоў-палачан у ваколіцах Полацка вывучаў Г.В. Штыхаў, з ліку найбольш вядомых помнікаў варта згадаць курганы каля вёсак Баркі, Глінішча, Дзмітраўшчына, Рудня, Экімань і інш. Вынікам працы Г.В. Штыхава па вывучэнню курганных могільнікаў Полацкай акругі стала навуковая манаграфія “Крывічы: па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі” (Мн., 1992).

На суседніх тэрыторыях Верхняга Падняпроўя працэс рассялення славян суправаджаўся гібеллю ў агні балцкіх гарадзішчаў-сховішчаў тушэмлінскай культуры, пасля чаго жыццё на пасяленнях, як правіла, не аднаўлялася. На Падзвінні, дзе агульная колькасць гарадзішчаў-сховішчаў банцараўскай культуры вылічваецца некалькімі дзесяткамі, да апошняй трэці I тыс. н. ч. жыццё працягваецца на адзінкавых пасяленнях каля в. Свіла-I, Віцебску, Лукомлі і некаторых іншых.

Працэс рассялення славян на Полаччыне насіў мірны характар. І гэта вельмі адметна, бо на доўгім шляху славян уверх па Дняпру загінулі ў агні многія балцкія гарадзішчы Верхняга Падняпроўя. Археолагам падаецца не выпадковым той факт, што сярод усіх пасяленняў Беларускага Падзвіння славяне абралі сваім цэнтрам гарадзішча пры вусці Палаты, якое дагэтуль на працягу трох стагоддзяў было закінута. На ролю адміністрацыйнага цэнтра

падзвінскіх крывічоў маглі прэтэндаваць таксама Віцебск і Лукомль, але яны былі заселены балтамі, саюзныя адносіны з якімі вымушалі шукаць кампраміс. Магчыма, адзін з магутных славянскіх правадыроў зрабіў Полацк месцам сталага пасялення свайго роду і ад яго імя – Крыва – утварылася назва вялікай этнічнай супольнасці крывічоў – продкаў сучасных беларусаў.

Працэс станаўлення дзяржаўнасці на беларускіх землях быў цесна звязаны з гісторыяй развіцця Полацка як цэнтра зямель заходнедзвінскага басейна.

Першыя летапісныя паведамленні пра Полацк у IX – XI стст. сведчаць аб важнай сацыяльна-эканамічнай ролі горада ў палітычным трохкутніку дзяржаватворчых цэнтраў старажытнай Русі. Пад 862 г. ў Лаўрэнцьеўскім летапісе знаходзім паведамленне аб раздачы Рурыкам гарадоў сваім васалам: “овому Ростовъ другому Белоозеро и по тем городам суть находници врязи, а первые насельници в ... Полотьски кривичи...”. Пад 865 г. у Ніканаўскім летапісе канстатуецца: “Того же лета воеваша Аскольдъ и Дирь полочан и много зла сътвориша”. Далей пад 907 г. па Лаўрэнцьеўскім летапісе сустракаем Полацк у ліку гарадоў, дзе “сядяху велиции князи под Олгом суще”.

Шырока вядомы Полацк і ў старажытнаскандынаўскіх сагах пад назвамі “Pal(1)teskija, Pallteskjuborg”.

Барацьба за сферы ўплыву ва Усходняй Еўропе пачалася адразу з моманту станаўлення раннегарадскіх цэнтраў. Дабрабыт першых гараджан напрамую залежаў ад гандлю па шляху з “варагаў у грэкі”. Шлях пачынаўся ад Чорнага мора і вёў праз Дняпро – галоўную водную артэрыю Усходняй Еўропы. Далей шлях разгаліноўваўся на два галоўныя накірункі – праз Волхаў з Ноўгарадам і Дзвіну з Полацкам. Кіеў, які знаходзіўся на Дняпры, меў перавагу перад Полацкам і Ноўгарадам у знешнеэканамічнай дзейнасці, бо “усе дарогі вялі”... праз Кіеў. За саюз з Кіевам і змагаліся князі паўночных княстваў.

Згодна з легендай, да маладой княжны Рагнеды адначасова пасваталіся два князя – Яраполк з Кіева і Уладзімір з Ноўгарада. Ганарлівыя словы Рагнеды ў адносінах да ноўгарадскага князя Уладзіміра “не хачу разуці рабыніча” прагучалі па воле яе бацькі – Рагвалода: Полацк стаяў за саюз з Кіевам. У палітычным супрацьстаянні мацнейшым аказаўся Уладзімір, ён спаліў Полацк, забіў Рагвалода і яго сыноў, а Рагнеду гвалтам узяў у жонкі.

Выгоды ў прадпрымальніцкай дзейнасці з’яўляліся прычынамі паходаў на Ноўгарад – галоўнага знешнеэканамічнага канкурэнта Полацка,

нашчадкаў Рагвалода князя Брачыслава Ізяславіча і Усяслава Брачыславіча (Чарадзея). Апошні, па легендзе, хадзіў на Ноўгарад за званамі для новазбудаванага Сафійскага сабора.

Цікава як старажытнарускія летапісы падалі падзеі пахода Брачыслава на Ноўгарад (1021 г.). Пасля захопу горада князь вяртаўся з абозам і палоннымі ў Полацк. На рацэ Судаміры яго сустрэў Яраслаў Мудры і паміж князямі адбылася бітва. Згодна з летапісам, бітву прайграў Брачыслаў, аднак пасля гэтага атрымаў ад Яраслава два гарады – Віцебск і Усвяты. Такі “падарунак” быццам бы быў зроблены ў знак павагі і замацавання сяброўскіх адносін, аднак лагічнасць учынка наводзіць на роздумы аб спраўдным выніку бітвы. Застаецца спадзявацца, што калі-небудзь будзе адкрыты свету старажытны полацкі летапіс, у якім захоўваюцца разгадкі шматлікіх таямніц нашай гісторыі.

Праблема паходжання горада з’яўляецца актуальнай у беларускай гістарыяграфіі. Традыцыйная канцэпцыя тлумачыць паходжанне гарадоў Беларускага Падзвіння як апорных пунктаў славян-крывічоў на іншаземнай (балцкай) тэрыторыі. Таксама існуе думка аб прычынах сацыяльна-эканамічнага ўздыму Полацка дзякуючы развіццю гандлёвых адносін.

Паводле археалагічных дадзеных вынікае, што спачатку славянамі было асвоена гарадзішча і невялічкае паселішча (перадграддзе) на правым беразе Палаты. Падчас раскопак Г.В. Штыхава менавіта тут была знойдзена старажытная славянская кераміка. На гарадзішчы гэта былі ляпныя гаршкі “з плечыкамі”, тыповыя для крывіцкай культуры ранніх доўгіх курганаў, на паселішчы – фрагменты ляпных гаршкоў, падобныя па прапорцыях на славянскі посуд культуры тыпу Лукі Райкавецкай. Датуюцца гэтая група керамікі канцом VIII – IX стст.

Пагорак, на якім адбылося будаўніцтва славянамі Полацкага гарадзішча, на працягу больш трох стагоддзяў дагэтуль не быў заселены. Найбольш раннія матэрыялы – сведчанні з’яўлення славян – былі знойдзены на Полацкім паселішчы, таму цалкам верагодна, што менавіта на ім першапачаткова было адноўлена жыццё. Паралельна з асваеннем паселішча (славяне ў першую чаргу былі земляробы) ідзе працэс умацавання гарадзішча – насыпаецца вал, будуюцца замкавая сцяна, узводзіцца сістэма абарончых збудаванняў. Магчыма, у гэты час у Полацку ўсталёўваецца свой пантэон язычніцкіх багоў. Такія буйнамаштабныя мерапрыемствы былі магчымы пры наяўнасці дастаткова распрацаванай сістэмы кіруючага

апарату. Яго функцыянаванне забяспечвала княжацкая ўлада, якая абапіралася ў сваіх дзеяннях на племянную значь. Таму цалкам слушна падзецца думка аб тым, што этнонім «крывічы» паходзіць ад імя роданачальніка Крыва, асноўны род якога выбраў месцам свайго сталага жыхарства Полацк.

У балцкага насельніцтва, відаць, меліся свае племянныя цэнтры, якія аб'ядноўвалі асобныя субрэгіёны. Магчыма дапусціць, што імі з'яўляліся старажытныя Віцебск і Лукомль.

У айчыннай гістарыяграфіі вылучаны комплекс характэрных рыс для вызначэння сярэднявечнага горада:

- паведамленні аб горадзе ў пісьмовых крыніцах, як аб важным населеным пункце, цэнтры акругі;
- наяўнасць дзядзінца (града) і пасада, плошча якога ў некалькі разоў перавышае плошчу дзядзінца;
- пражыванне ў ім значнай колькасці мясцовага гандлёва-рамеснага насельніцтва;
- існаванне гарадской абшчыны;
- наяўнасць складанага ўнутрыгарадскога плана з элементамі добраўпарадкавання;
- узвядзенне манументальных свецкіх ці культавых пабудоў.

Усім гэтым патрабаванням Полацк, як горад, пачаў адпавядаць не раней сярэдзіны XI ст., калі дзядзінец пераносіцца на Верхні Замак, узводзяцца манументальныя свецкія і культавыя пабудовы, утвараецца касцяк веерна-радыяльнай сістэмы забудовы. Аднак, у Полацку сістэма забудовы мела сваю спецыфіку, паколькі горад размяшчаўся ўздоўж Дзвіны, і таму гістарычна скалалася прамавугольная сістэма планіроўкі цэнтральнай часткі горада.

У межах першага этапу тэрытарыяльна-адміністрацыйнага развіцця (канец VIII – X стст.) Полацк ужо набывае рысы развітога гандлёва-рамеснага пасялення з сістэмай дзядзінца-пасада, што дае падставы вызначыць яго як прагорад ці пратагорад.

Такім чынам, першапачатковы сацыяльны статус Полацка – племянны цэнтр крывічоў-палачан, рэзідэнцыя мясцовай адміністрацыі. Менавіта гэты статус забяспечваў стабільнае развіццё горада на працягу IX – X стст. Вынікам гэтага развіцця стала фарміраванне новых тапаграфічных адзінак – полацкіх пасадаў.

Дайце разгорнуты адказ

Чаму, на вашу думку, першае дзяржаўнае ўтварэнне на тэрыторыі Беларусі – Полацкае княства – ўзнікла на тэрыторыі Беларускага Падзвіння, а не ў іншым рэгіёне старажытнай Беларусі?

Якія летапісныя падзеі сведчаць, на вашу думку, аб незалежным (альбо наадварот) палітычным развіцці Полацкага княства ў IX – XII стст.?

Літаратура

Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. – 30-е г. XX в. Мн., 1996.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX – XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). М., 1966.

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн, 1993.

Бібліяграфія вучоных Беларусі: Г.В. Штыхаў (Да 75-годдзя з дня нараджэння). Мн., 2002.

Вяргей В.С. Археалагічная навука ў Беларускай ССР 1919 – 1941 гг. Мн., 1992.

Дук Д. Феномен станаўлення дзяржаўнасці на землях полацкіх крывічоў (IX – XI стст.) // Спадчына. 2003. № 6.

Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і Навагарадскі перыяды. Мн., 1990.

Рапапорт П.А. Полоцкое зодчество XII века // Советская археология. 1980. № 3.

Седов В.В. Начало городов на Руси // Древнерусское государство и славяне. Мн., 1983.

Тарасаў С. Полацк. Пачатак часу і прасторы // Полацк: карані нашага радавода. Полацк, 1996.

Тарасаў С.В. Полацк у IX – XVII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

Штыхаў Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. Мн., 1992.

Штыхаў Г.В. Новыя раскопкі ў Полацку // Помнікі старажытнабеларускай культуры: новыя адкрыцці. Мн., 1984.

Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.). Мн., 1976.

Штыхов Г.В. Киев и древние города Белоруссии // Древнерусское государство и славяне. Мн., 1983.

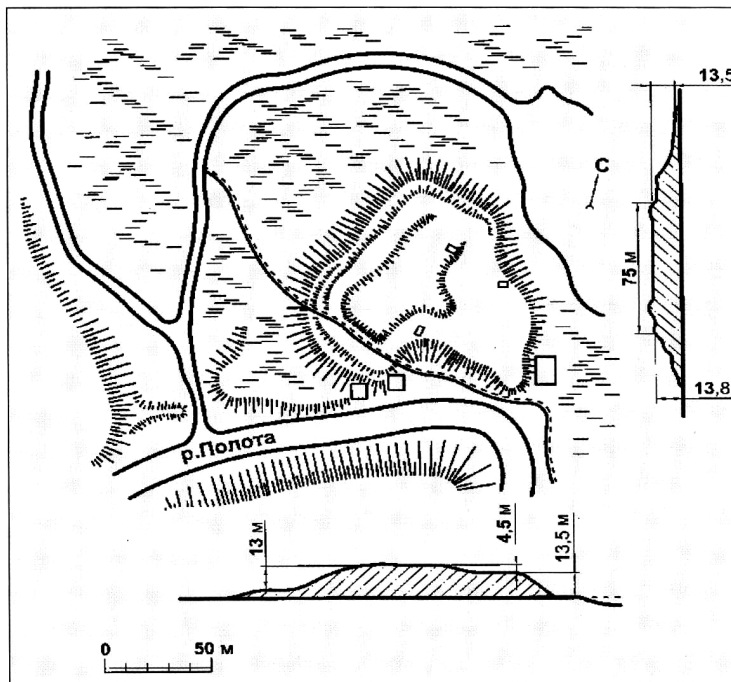
РАСПАЎСЮДЖВАННЕ КУЛЬТУРНЫХ НАПЛАСТАВАННЯЎ ПОЛАЦКА IX – XVIII СТСТ., IX ДАТАВАННЕ ПА ДЭНДРАХРАНАЛОГІІ І РЭЧАВЫХ МАТЭРЫЯЛАХ

Тэрытарыяльнае развіццё Полацка IX - XVIII стст. Помнікі славянскай культуры VIII – XI стст. у Полацку. Праблема суадносін ранніх культурных напластаванняў Полацка і іх датаванне (на прыкладзе вывучэння старажытнага гарадзішча і паселішча). Этнавызначальныя артэфакты з Полацка IX – XI стст.

Характарыстыка будаўнічых гарызонтаў Верхняга замка і Вялікага пасада. Майстэрні ювеліраў (залатароў) у Полацку X – XIII стст. Жылыя і гаспадарчыя пабудовы. Вуліцы і завулкі, водаатводы. Знешні выгляд Полацка ў XII – XVIII стст. Праблемы рэканструкцыі.

Візантыйскія і арабскія манеты IX – X стст., знойдзеныя пры раскопках у Полацку. Полацкі манетна-рэчавы скарб XI ст., знойдзены ў 1910 г. Скарб залатых рэчаў (1984 г.). Унікальны скарб выяўлены каля в. Каз'янкi. Значэнне знойдзеных скарбаў для вывучэння грашовага абарачэння ў старажытным Полацку.

Самыя раннія напластаванні старажытнага Полацка былі выяўлены на першапачатковым гарадзішчы і паселішчах каля яго.

План і разрез першапачатковага гарадзішча Полацка, паводле Ю.А. Егорова

Старажытнае гарадзішча знаходзілася за 0,8 км ад вусця Палаты, уверх па цячэнні ракі. Гэта было гарадзішча мысавага тыпу. Плошча гарадзішча зараз каля 0,8 га, аднак у старажытнасці яно магло мець плошчу 2 га. Справа ў тым, што ў 1563 г. на пляцоўцы паміж старажытнымі гарадзішчам і паселішчам было пракапана новае русла Палаты, якое магло знішчыць пэўную частку помніка. Выбраная зямля ў аб'ёме

каля 230 тыс. куб. метраў спатрэбілася маскоўскім стральцам для будаўніцтва вала Ніжняга замка (зараз – т. зв. вал Івана Грознага).

Паселішча (перадграддзе) плошчай 0,25 га было адкрыта Г.В. Штыхавым у 1962 г. на правым беразе Палаты (раён Чырвонага маста). Цікава, але абедзве гэтыя часткі (гарадзішча і пераграддзе) ад пачатку былі размешчаны на розных берагах Палаты. З моманту адкрыцця паселішча на правым беразе Палаты ў гістарычнай навуцы панавала думка, што ў IX – X стст. плошча Полацка не перавышала 1,25 га. У 1986 г. старажытнае паселішча плошчай каля 7 га было адкрыта С.В. Тарасавым на тэрыторыі стадыёна Спартак (Ніжні замак). Гэтае паселішча было размешчана на левым беразе Палаты і яно прымыкала да гарадзішча, разам яны ўтваралі плошчу каля 9 га. У X – XI стст. горад “крочыў” далей. У гэты час фарміруецца Запалоцкі пасад, які па плошчы быў не менш за 40 га, плошча Вялікага пасада ў сярэдзіне XI ст. акрэслена дзякуючы найноўшым археалагічным адкрыццям і вызначана С.В. Тарасавым і Д.У. Дукам як 12 га. Такім чынам, у сярэдзіне XI ст. плошча пачатковага Полацка была не менш за 60 га.

Этнавызначальнымі артэфактамі IX – XI стст. з Полацка з’яўляюцца ляпны і раннеганчарны славянскі керамічны посуд, шклянныя пацеркі, рэчы з бурштыну, косці і вялікая колькасць златарскіх вырабаў. Большая частка гэтых артэфактаў знойдзена на полацкім гарадзішчы, паселішчы і на Запалоцкім пасадзе.

Верхні замак з сярэдзіны XI па XVI стст. адыгрываў ролю адміністрацыйнага і культурнага цэнтра горада. Па звесткам пісьмовых крыніц, напрыканцы XIII ст. “оу святое Софье” знаходзілася рэзідэнцыя полацкіх епіскапаў. Тут было і памяшканне для ўсяго складу духоўных асоб пры епіскапскай кафедры (“Крылос”). У часы Вялікага княства Літоўскага на Верхнім замку жылі ваяводы, тут размяшчаліся шэраг полацкіх манастыроў (Троіцкі разам з Сафіяй, Уваскрэсенскі Машоначны, Пятра і Паўла).

Тэрыторыя дзядзінца фарміравалася на працягу значнага прамежку часу. Найбольш магутны культурны пласт – да 5 м і болей – захаваўся на тэрыторыі паўночна-ўсходняй часткі Верхняга замка. Адзначым, што Верхні замак з’яўляўся месцам жыхарства гарадскога набілітэту да тых часоў, пакуль гэтая тэрыторыя канчаткова не страціла сваёй адміністрацыйнай функцыі (XVIII ст.).

У паўночна-ўсходняй частцы Верхняга замка археолагамі даследаваны самы магутны культурны пласт, менавіта тут размяшчалася шчыльная дварова-сядзібная забудова. Ва ўсходняй частцы Верхняга замка (раскопы II і III) у XII – XIII стст. жылі рамеснікі. На паўночнай і паўночна-заходняй частцы Верхняга замка магутнасць пласта не перавышае ў сярэднім 4 – 4,5 м. Анала-

гічны па магутнасці культурны пласт быў выяўлены на тэрыторыі, прылягаючай да Верхняга замка ўздоўж Вала Івана Грознага. Як было пераканаўча паказана С.В. Тарасавым, плошча Верхняга замка павялічылася ў XIV – XVI стст. за кошт “уклучэння” часткі пасадскай тэрыторыі на месцы сучасных усходніх карпусоў гарадской бальніцы.

Такім чынам, раскопы II – III ва ўсходняй частцы Верхняга замка праводзіліся на колішняй пасадскай тэрыторыі. Самы старажытны абарончы вал на Верхнім замку датуецца не раней XI ст. На яго знешнім баку жылі рамеснікі, на ўнутраным – прадстаўнікі знаці і духавенства.

Буйнамаштабныя раскопкі Верхняга замка праводзіліся ў 50-е гг. XX ст. Ва ўсходняй частцы Верхняга замка гарадскімі ўладамі ў 1957 г. было распачата будаўніцтва анкалагічнага дыспансера. Катлаван у выглядзе літары “Г” меў плошчу 880 кв. м. Работы былі спынены. Інстытутам гісторыі АН БССР створана археалагічная экспедыцыя на чале з М.К. Каргерам (Ленінград). У катлаване быў разбіты раскоп плошчай 112 кв. м. У 1958 г. быў закладзены раскоп I (400 кв. м) у 20 м на захад ад Сафійскага сабора (кіраўнік А.Р. Мітрафанаў). Гэты паўднёвы раскоп быў зроблены на ўласна замкавай тэрыторыі. Кіраўніцтва экспедыцыі разлічвала знайсці найстаражытнейшыя напластаванні Верхняга замка, аднак замест гэтага ў пласце магутнасцю 2,2 – 2,6 м былі знойдзены пераважна матэрыялы XIV – XVII стст. і рэшткі трох пабудоў, якія загінулі ў моцным пажары. Усе пабудовы знаходзіліся на мацерыку і існавалі ў XVI – XVII стст.

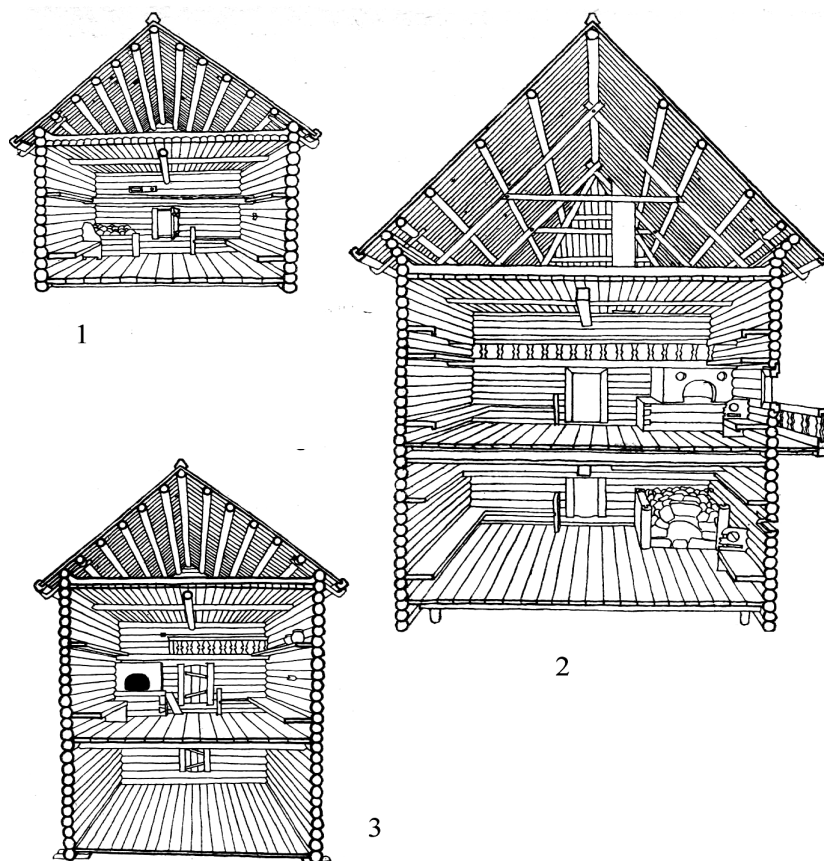
Такім чынам, будаўнічая дзейнасць палачан у XVI ст. прывяла да знішчэння больш ранніх культурных напластаванняў паўднёвай частцы Верхняга замка. Аднак сярод артэфактаў XVI – XVIII стст. сустракаліся адзінкавыя рэчы часоў старажытнага Полацка IX – XIII стст.

Асноўныя археалагічныя матэрыялы былі атрыманы ў II і III раскопе (1959 – 1960 гг. і 1961 – 1962 гг.). Гэтыя раскопы размяшчаліся на ўсходняй ускраіне плато Верхняга замка (месцы будаўніцтва згаданага анкадыспансера, зараз – радзільнага дома) і сведчаць аб інтэнсіўным жыцці палачан на дадзенай тэрыторыі ў XII – XIII стст. У гэтых раскопах былі выяўлены XIV будаўнічых гарызонтаў, асноўная колькасць якіх (гарызонты V – XIV) існавалі з XI да канца XIII стст. Датаванне будаўнічых гарызонтаў вызначана пры дапамозе дэндрахраналагічнага метаду. Найбольшая інтэнсіўнасць жыцця, адпаведна, самая шчыльная забудова дадзенай тэрыторыі была ў XIII ст. З 40-х гг. XIII ст. утварэнне культурнага пласта адбываецца выключна хутка за кошт таго, што сярэдняя працягласць існавання аднаго будаўнічага гарызонта складала, у сярэднім, 10 гадоў.

Паводе вывучэння культурнага пласта Г.В. Штыхавым было зроблена заключэнне, што на тэрыторыі ўсходняй часткі Верхняга замка з другой паловы XIII ст. існавала ўстойлівая планіроўка ў забудове. Ускрытыя раскопкам пабудовы ўваходзілі ў склад гаспадарчых комплексаў – пагонных двароў, абнесеных парканам. Тэрыторыя двароў выцягвалася ўглыб ад вуліцы, такім жа чынам размяшчаліся і пабудовы. Двары належалі рамеснікам, у раскоп трапілі пабудовы ювеліра і гарбара-шаўца. Падвор’е, як правіла, было машчонае дрэвам, каля маставой быў пракладзены вадаадвод (калектар).

У IV раскопе (1967 г.) рэшткі пабудоў прадстаўлены фрагментарна.

Сярод значнай колькасці даследаваных пабудоў (каля 70) вылучаюцца жылыя дамы, пабудовы гаспадарчага і вытворчага прызначэння. Асноўным тыпам жылога дома ў XI – XIII стст. была драўляная ізба, у плане блізкая да кавадрата з бакамі ад 3 да 5 м. Зруб рабілі на драўляных падкладах (чурбанах), нярэдка з завалінкамі.

Графічная рэканструкцыя інтэр’ераў драўляных ізбаў Ноўгарада X – XIII стст. (паводле Г.В. Барысевіча): 1 – ізба без падклета, 2 – ізба на гаспадарчым падклеце, 3 – ізба на жылым падклеце

У жылым памяшканні абавязкова знаходзілася печ, размешчаная на слупавым апечку. Ацяпляліся пабудовы па-чорнаму. Падлогу рабілі з цясін на лагах. Пабудовы мелі двускатны дах. Дзверы ўсталёўваліся высока. У Полацку існавалі і вялікія двухпавярховыя дамы на падклетках (хароміны). Выявы такіх пабудоў змешчаны на мініяцюрах радзівілаўскага летапісу. Графічную рэканструкцыю інтэр'ера ноўгарадскіх харомін прапанаваў Г.В. Барысевіч, блізкасць гістарычнага развіцця Ноўгарада і Полацка дазваляе атаясамляць асноўныя тыпы харомін.

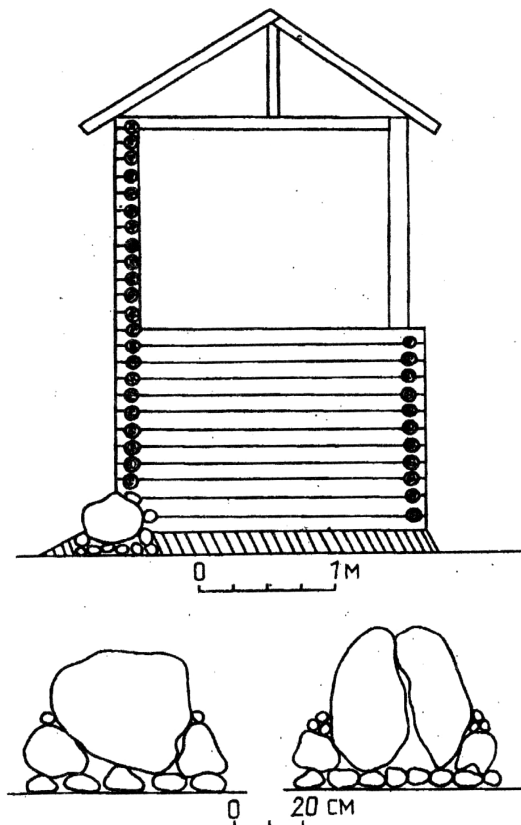
Вялікую цікавасць прадстаўляе пабудова ювеліра 7М у IX будаўнічым гарызонце Верхняга замка. У пабудове былі знойдзены нажы (3 экз.), нажніцы (1 экз.), шыферныя праселкі (22 экз.), фрагменты шклянных бранзалетаў (23 экз.), металічныя бранзалеты (2 экз.), шмат кавалкаў скуранага абутку, фрагменты керамікі. Тут жа былі знойдзены два тыглі для плаўкі каляровых металаў, кавалкі бронзавага дроту, нарыхтоўка з латуні, дзве сапожныя калодкі-правілы і драўляная лыжка (баклуша). Дэндрахраналагічным метадам было высветлена, што пабудова існавала паміж 1243 – 1245 і 1265 гг. За гэты час вакол яе ўтварыўся культурны паласт магутнасцю 0,9 м. Гэты пласт сведчыць аб інтэнсіўнасці жыцця на дадзеным месцы і аб актыўным занятку жывёлагадоўлей і рамяством.

Г.В. Штыхаў зрабіў выснову, што ў 40-х гг. XIII ст. шчыльнасць забудовы паўночна-ўсходняй частцы Верхняга замка становіцца вельмі вялікай, а ўтварэнне культурнага пласта выключна хуткім. Працягласць існавання аднаго будаўнічага гарызонта складала ў сярэднім 10 гадоў. Пажары часта вынішчалі пабудовы і пераважная большасць рамеснікаў імкнулась сяліцца ў непасрэднай блізкасці да добра ўмацаванага Верхняга замка. У XIV ст. гэтая тэрыторыя ўвайшла ў склад Верхняга замка.

Двор ваяводы размяшчаўся ў паўночна-заходняй частцы Верхняга замка (тэрыторыя сучаснай гарадской бальніцы). Паводле рэвізіі 1552 г. двор ваяводы ўключаў у сабе шэсць жылых будынкаў, півніцу (склеп) са складскім памяшканнем пад ёй, кухню і пекарню, злучаную сеньмі, стайню, лазню, каралеўскую клець каля замкавых варот. Дамы на падклетках прадстаўлялі сабой двух-трохкамерныя пабудовы. Шосты дом знаходзіўся “ў замкавай сцяне” на гародне і, верагодна, з’яўляўся каравульным памяшканнем, адкуль ваявода мог назіраць за перамяшчэннем войска.

Зусім іншая карціна забудовы гарадской тэрыторыі назіраецца на Вялікім пасадзе. У 1987 – 1988 гг. у раёне сучаснай плошчы Свабоды С.В. Тарасавым быў разбіты раскоп плошчай 1100 кв. м. Гэты раскоп дагэтуль з’яўляецца самым вялікім ў гісторыі археалагічнага вывучэння

Полацка. Падчас раскопак была адкрыта крапасная сцяна XI ст., якая была збудавана з вялікіх бутавых камянёў у падэшве драўляных гародняў. Працяг гэтай сцяны быў адкрыты Д.У. Дукам ў 2002 г. на тэрыторыі, прылеглай да дворыка былога Езуіцкага калегіўма. Такім чынам, стала магчымым вызначыць плошчу самай старажытнай частцы Вялікага пасаду ў XI ст.: яна была роўная 12 га. Да гэтага часу каменных ці мураваных умацаванняў у Полацку вядома не было. Аднак даследчыкі-скандынавісты звярталі ўвагу на тое, што ў адной з ісландскіх саг, запісанай у XIII – XIV стст. («Сага о Тидрике Бернском»), згадваюцца мураванія ўмацаванні Полацка. Відавочна, што пры ўсёй міфалагічнасці паведамлення сагі сувязь з фактычным матэрыялам усё ж такі існуе.

Рэканструкцыя профілю пасадак абарончай сцяны і камянёў у яе падножжы (паводле С.В. Тарасава)

У XII ст. пасады ўжо далёка “кročыў” за межы абарончай сцяны XI ст. Падчас раскопак каля плошчы Свабоды С.В. Тарасаў даследаваў сядзібу ювеліра XII ст., якая стала першай пасадак пабудовай на месцы раскопа пасля заканчэння функцыянавання абарончай сцяны. Непасрэдна каля сядзібы праходзіла машчоная дрэвам вуліца, якая вяла ў бок да Верхняга замка. Сядзіба ювеліра складалася з сямі пабудоў, чатыры з якіх былі выцягнуты ўздоўж вуліцы. Памеры жылой часткі сядзібы былі 340 кв. м! З улікам тэрыторыі, якая прымыкала да жылой і вытворчай часткі сядзібы з поўдня, і дзе быў агарод і гаспадарчы двор, агульная плошча сядзібы перавышала 1500 кв. м. Гэта з’яўляецца сведчаннем вельмі высокага сацыяльнага статуса ўладальніка, магчыма, што гэтая сядзіба належала Лазару Богшы ці другому, вядомаму па полацкіх граматах “мужу палачаніну”.

На тэрыторыі сядзібы быў сабраны багаты археалагічны матэрыял, які характарызуе ўсе ступені ювелірнай вытворчасці. Багатыя ювелірныя традыцыі Полацка і Полацкай зямлі таксама пацвярджаюцца дзвюма адкрытымі С.В. Тарасавым ювелірнымі майстэрнямі на Ніжнім замку.

Прычым у адной выраблялі шклянныя ўпрыгожванні: пацеркі і бранзалеты, у другой – рэчы з каляровых металаў. У апошняй была знойдзена формачка для адліўкі фальшывых манет – так у IX – X стст. некаторыя вынаходлівыя злотнікі навучыліся падрабляць куфіцкія дырхемы.

Тэрыторыя Вялікага пасада ў XIII ст. дасягнула плошчы не менш за 50 га. З гэтага часу эктэнсіўны рост пасадскай тэрыторыі змяняецца на інтэнсіўны. Менавіта тут селяцца самыя заможныя і ўплывовыя полацкія рамеснікі. У XIII ст. пасад дасягнуў межаў сучаснай вул. Свядлова і плошчы Ф. Скарыны. Размяшчэнне вуліц, двароў і манументальных пабудоў у XII – XIII стст. захавала галоўныя асаблівасці практычна да нашага часу. Як заўважыў А.Р. Мітрафанаў паводле вынікаў раскопак на Верхнім замку, такія паказчыкі як развіццё планіровачнай структуры асобных сядзіб, плошча прысядзібных комплексаў, характар грамадзянскай гарадской забудовы істотна не мяняліся з XI ст. да канца XVII ст. Аналагічную выснову зрабіў і С.В. Тарасаў на падставе вывучэння сядзібнай забудовы Вялікага пасада.

Працэс узбуйнення горада ў XI – XIII стст. праходзіў за кошт, у першую чаргу, з'яўлення і разрастання пасадаў (Вялікага і Запалоцкага). У сярэдзіне XI ст. дзяцінец Полацка пераносіцца з гарадзішча на Верхні замак. Дагэтуль Верхні замак быў слаба заселены, аб чым сведчыць невялікі (0,2 – 0,4 м) пласт канца X – пачатку XI стст. Перанос рэзідэнцыі князя на Верхні замак, верагодна, адбыўся падчас праўлення Усяслава Брачыславіча (Чарадзея). Гэтая падзея – сведчанне адмысловага фарміравання новай гарадской структуры.

Паралельна з асваеннем і адбудовай Верхняга замка ішоў працэс утварэння будучага Вялікага пасада. Згаданая абарончая сцяна пасада XI ст. была зроблена ў руставай (перакладной) тэхніцы (спалучэнне драўляных і каменных канструкцый), што адлюстроўвае ўплыў цэнтральна-еўрапейскага фартыфікацыйнага доўлідства.

У XII – XIII стст. Вялікі пасад узбуйняецца да сучаснай плошчы Ф. Скарыны і дасягае плошчы каля 50 га. Запалоцкі пасад у XI – XII стст. меў плошчу каля 40 га і з захаду, а таксама з боку Дзвіны, быў акружаны моцнымі абарончымі ўмацаваннямі. Такім чынам, на мяжы XII – XIII стст. тэрытарыяльнае развіццё горада ў межах Вялікага і Запалоцкага пасадаў практычна спынілася. Можна казаць, што выкарыстанне гарадскіх плош-

чаў ад экстэнсіўнага перайшло да інтэнсіўнага. Гэта напрамую адбілася на росце магутнасці культурных напластаванняў.

Плошча Полацка ў XIII ст. упершыню была вызначана Г.В. Штыхавым (80 га). На падставе палявых даследаванняў С.В. Тарасаў удакладніў яе памеры і вызначыў як не меншую за 120 га. Важнае адкрыццё было зроблена падчас працы археалагічнай экспедыцыі ПДУ ў 2004 г., калі была даследавана невядомая раней умацаваная частка Запалоцкага пасада X – XII стст. на плошчы не менш за 21 га. Культурны пласт меў магутнасць 1 – 1,5 м і ўтрымліваў рэчы X – XII стст. Запалоцкі пасад пачаў фарміравацца разам з Вялікім пасадам напрыканцы X ст. З боку Дзвіны Запалоцкі пасад быў умацаваны крапасной сцяной з востракола і размяшчаўся ад вусця Палаты ўздоўж Дзвіны на адлегласць 1200 м. Пасад быў шчыльна заселены, на яго паўночна-заходняй ускраіне размяшчалася знішчанае пад кар’ер у 1978 г. пасяленне на стромкім пагорку (мясцовая назва “Гара”). Ад гэтага пасялення часткова ці нават цалкам у пераадкладзеным выглядзе захаваўся культурны пласт з рэчамі XI – XVIII стст. Не выключана, што гэтае пасяленне ў X – XII стст. адыгрывала ролю ўмацаванага гарадзішча на заходняй ускраіне Полацка.

Такім чынам, з улікам новых дадзеных, плошча Полацка ў XII ст. была не менш 140 га, аднак у пачатку XIII ст. адбываецца яе скарачэнне на 21 га менавіта за кошт заходняй часткі Запалоцкага пасада. Менавіта ў гэты час Запалоцкі пасад склаўся ў тых межах, у якіх і сёння існуе гістарычная частка Полацка – Запалоцце. У 1986 г. С.В. Тарасавым была адкрыта крапасная сцяна XIII ст. на заходняй ускраіне сучаснага Запалоцця, якая і з’яўляецца маркерам мяжы пасада ў наступныя стагоддзі.

Такім чынам, у XII – XIII стст. уласна горад складаўся з умацаванага дзядзінца – Верхняга замка, Запалоцкага і Вялікага пасадаў, у які было ўключана і старажытнае паселішча. У гэты час узнікаюць манастыры ў Бельчыцы і Сяльцы, магчыма, на Востраве. Аднак гэтыя манастыры і пасяленні пры іх яшчэ не належалі да ўласна гарадской тэрыторыі.

Падобная тапаграфічная структура горада захавалася практычна нязменнай да XVI ст. У 1563 г. Полацк быў захоплены войскамі Івана IV. Па загаду цара Вялікі пасад быў спалены, частка яго жыхароў – тая, што не была палонена і адпраўлена ў Масковію – пераселена ў Запалоцце, пабудаваны Ніжні (Стралецкі) замак і дзеля гэтага змяняецца русла Палаты. Тым не менш, пераўтварэнні Івана Грознага 1563 г. не здолелі ўнесці карды-

нальных зменаў ў развіццё тапаграфічнай структуры горада, Полацк паранейшаму развіваўся па радыяльных накірунках ад адміністрацыйнага цэнтра на Верхнім замку. Да таго ж будаўніцтва Ніжняга замка сябе не апраўдала: пасля Інфлянцкай вайны (1558 –1583 гг.) замак паступова губляе свае абарончыя функцыі і далей, на працягу XVII – XVIII стст., гэтая частка горада так і не стала месцам жыхарства найбольш уплывовай і заможнай часткі гараджан.

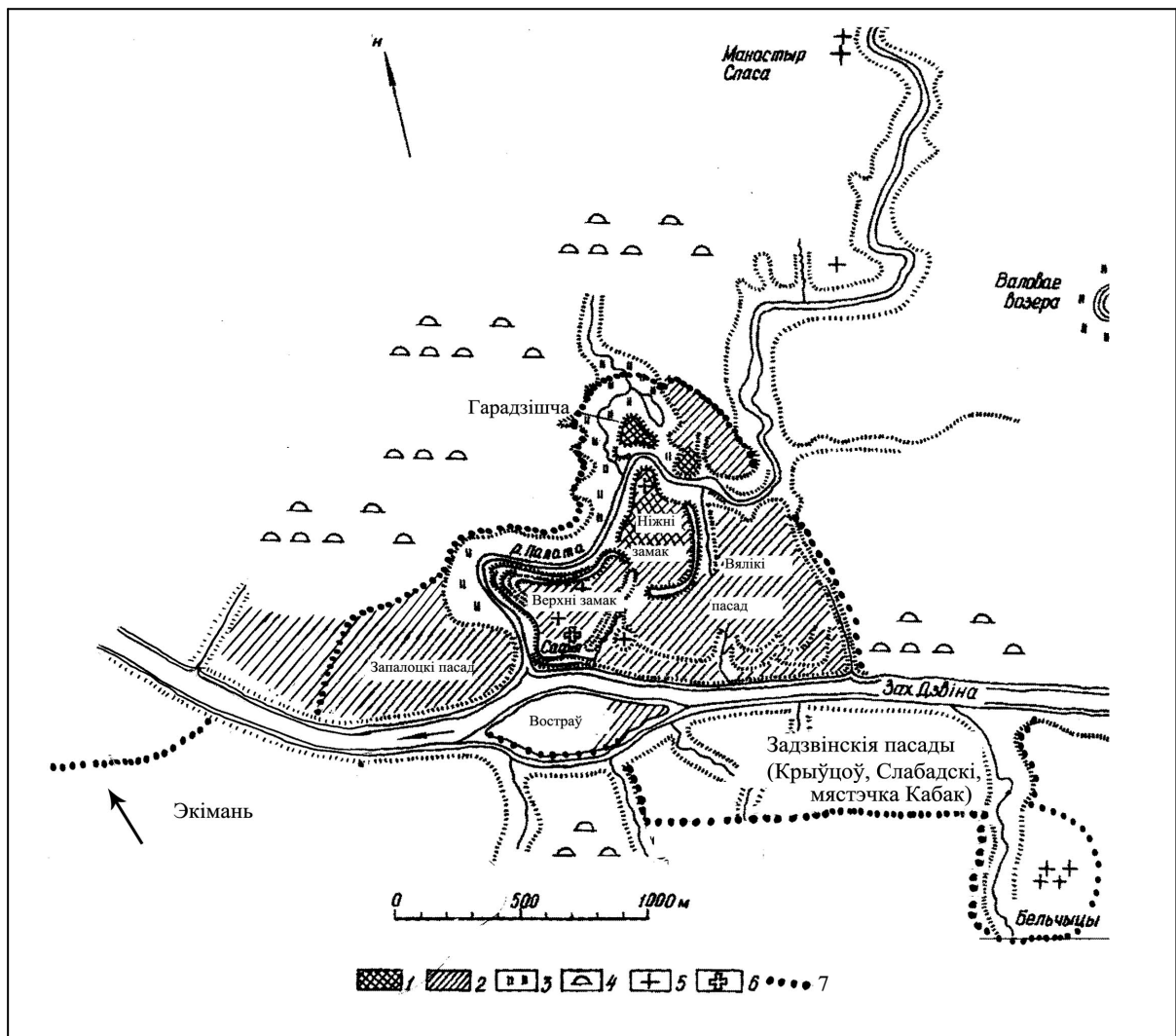
Пасля адваёвы горада Стэфанам Баторыем з 1579 г. Распачынаецца новы этап развіцця гарадской структуры. Менавіта з гэтага часу ў якасці паўнапраўных частак горада можна разглядаць пасяленні на левым беразе Дзвіны – Экімань, Крыўцоў пасадак, Слабаду і, магчыма, Востраў, частка якіх раней выконвала функцыю сельскагаспадарчых гарадскіх прадмесцяў. Некалькі пашырыў сваю плошчу і Вялікі пасадак, у той час як Запалоцкі застаўся ў ранейшых межах.

З наданнем Полацку магдэбургскага права ў 1498 г. адбываецца будаўніцтва ратушы і шэрагу гарадскіх грамадзянскіх пабудов (лазні, важніцы, капніцы). Дакладна не вядома, на якім месцы была пабудавана ратуша, мяркуецца, што гэта адбылося ў раёне сучаснай плошчы Свабоды пасля 1510 г. Дзеля будаўніцтва ратушы была пабудавана цагельня (плітніца) у мястэчку Бор, такім чынам, грамадскага прызначэння ратуша з’яўляецца першым вядомым мураваным будынкам, узведзеным у Полацку пасля XIII ст.

З будаўніцтвам ратушы Верхні замак паступова пачынае губляць функцыю адміністрацыйнага цэнтра горада і з гэтага часу адбываецца перапамеркаванне акцэнтаў у архітэктурнай і сацыяльнай дамінантах гарадской структуры. У 1580 г. (па іншых звестках у 1581 г.) езуіцкі калегіум пераносіцца з Вострава на Вялікі пасадак, у XVII – XVIII стст. на Вялікім пасадазе ў барочным стылі ўзводзяцца культавыя і свецкія пабудовы, у XVIII ст. мураваны ансамбль цэнтральнай плошчы горада быў спланаваны і збольшага завершаны.

Паводле С.В. Тарасава, тэрытарыяльнае пашырэнне горада IX – XVII стст. адбывалася ў некалькі этапаў:

I этап: IX – пач. XI стст. Умацаваны дзядзінец знаходзіўся на левым беразе Палаты, да яго прымыкала паселішча-пасадак, якое ахоплівала значную тэрыторыю пазнейшага Ніжняга замка, а потым і частку Верхняга замка і невялікія плошчы правага берага Палаты ў непасрэднай блізкасці ад гарадзішча.

Тэрыторыя распаўсюджвання культурнага пласта IX – XVIII стст. у Полацку:
 1 – паселішча к. VIII – IX ст., 2 – тэрыторыя горада ў XII – пач. XIII ст.,
 3 – поплавы на Палаце, 4 – курганы, 5 – цэрквы XII ст., 6 – Полацкая Сафія,
 7 – прыкладная мяжа гарадской тэрыторыі Полацка ў XVI – XVIII стст.

II этап: сярэдзіна XI – XIII стст. Дзядзінец горада пераносіцца на Верхні замак. Актыўна пачынаюць разрастацца пасады, узнікаюць гарадскія сельскія прадмесці (паселішчы-спадарожнікі), у прыгарадах паўстаюць манастыры, складваецца касцяк веерна-радыяльнай сістэмы на правым беразе Дзвіны.

III этап: XIV – сярэдзіна XVI стст. Тэрытарыяльны рост горада практычна спыніўся. У гэты час узнікаюць толькі невялікія пасяленні на левым беразе Дзвіны: Экімань, Слабада, Крыўцоў пасады.

IV этап: канец XVI – XVII стст. Адбываецца перамеркаванне гарадскога цэнтра, з Верхняга замка (які ў значнай ступені губляе свае функцыі, і ў першую чаргу фартыфікацыйную) ён пераносіцца на Вялікі

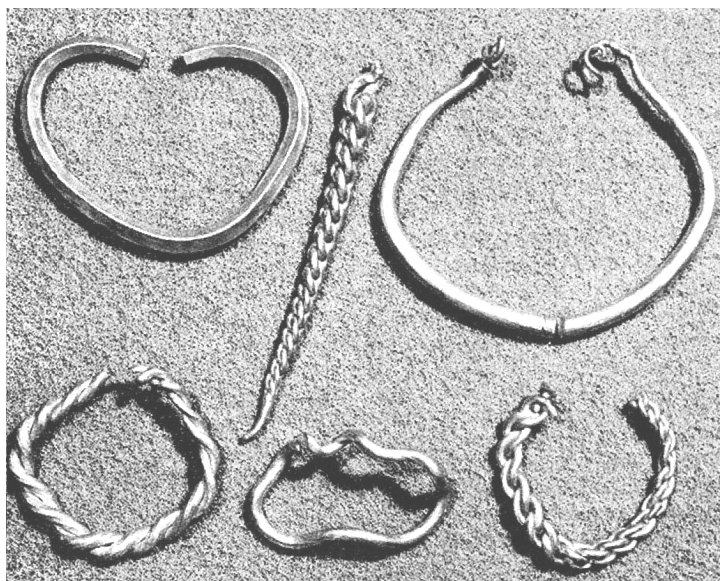
пасад. Спыняецца тэрытарыяльны рост Запалоцця, у той час як Вялікі пасад расце яшчэ больш інтэнсіўна ва ўсходнім напрамку. Паселішчы левага берага Дзвіны цалкам уваходзяць у гарадскую структуру. У яе межах апынуліся і некаторыя манастыры: Бельчыцкі, Іаана Прадцечы на Востраве.

На працягу двух стагоддзяў ад княжання Рагвалода Полацкая зямля стала далёка вядома за сваімі межамі. Палітычнаму ўздыму садзейнічаў той факт, што праз Дзвіну праходзіў знакаміты шлях з “варагаў у грэкі”, агульная даўжыня якога складала 2200 км.

Вікінгі (варагі, нарманы) з’яўляліся адначасова і гандлярамі, і воінамі. У IX – X стст. “таварам усіх тавараў”, як называюць грошы, былі срэбраныя дырхемы самай моцнай на той час дзяржавы – Арабскага халіфату. Штогадовыя паступленні ў казну Арабскага халіфату ў X ст. складалі каля 530000000 дырхемаў. Вікінгі актыўна выкарыстоўвалі срэбраныя манеты ва ўсіх краінах Еўропы, і па знаходках скарбаў гэтых манет можна прасачыць накірункі сярэднявечнага гандлю.

У 1972 г. Г.В. Штыхавым быў даследаваны скарб каля в. Каз’янкі, што ў ваколіцах Полацка, ухаваны на берагах Дзвіны ў 940-я гады. Археалагі сабралі 7588 куфіцкіх дырхемаў Арабскага халіфата, агульнай масай каля 20 кг. Рэальная колькасць манет была большай, таму што скарб быў адкрыты вясковымі хлапчукамі, і пакуль звесткі аб знаходке трапілі да археолагаў Інстытута гісторыі АН БССР, многія манеты казьянкаўскага скарбу былі ўжо страчаны.

Па вызначэнні вядомага беларускага вучонага-нумізмата, доктара гістарычных навук В.Н. Рабцэвіча, скарб з’яўляўся казнай рабаўнікоў, што

прамышлялі разбоем на берагах Дзвіны. Можа быць, падчас аднаго з рабаўнічых набегав у ці пры правядзенні прэвентыўнай аперацыі супраць злодзеяў, банда была схоплена, а яе казна так і засталася схаванай у надзейным месцы.

Разбойнічая казна збіралася на працягу аднаго або двух гадоў, пры гэтым нападу падвяргаліся толькі асоб-

Скарб залатых рэчаў 1984 г.

ныя купецкія ладдзі, бо супраць злодзеяў у той час прымаліся адэкватныя меры. Напрыклад, крыніцай існавання многіх варажскіх дружынаў была служба па ахове гандлёвых караванаў. Сёння можна толькі прыкладна ўявіць сябе гандлёвы абарот па Дзвіне ў сярэдзіне X ст., калі прыняць да ўвагі, што толькі адна рабаўнічая арцель за год-два здолела сабраць вялізарны скарб.

Другі скарб вагой 9,43 кг быў знойдзены на Верхнім замку ў 1910 г. падчас пракладання вадасцёкавай траншэі. Клад утрымліваў срэбра ў выглядзе кавалкаў куфіцкіх дырхемаў, 142 цэлых і 13 пашкоджаных заходнееўрапейскіх манет. Геаграфія іх паходжання ўключае такія краіны як Англія, Чэхія, Германія, Данія, Венгрыя. Таксама скарб змяшчаў у сабе пяць зліткаў срэбра і вялікую колькасць кавалкаў сечанага срэбра. Па ўсёй верагоднасці, скарб з'яўляўся сыравінным запасам ювеліра, ухаваным паміж 1060 і 1070 гг.

Асобнае месца ў географіі полацкіх скарбаў займае скарб з шасці залатых (проба 958°) рэчаў IX – першай паловы XI стст. Скарб складаецца з пяці бранзалетаў рознай формы і адной грыўні. Рэчы былі выпадкова знойдзены на тэрыторыі стадыёна “Спартак” (былое старажытнае паселішча) у 1984 г.

Адзінкавыя манеты нярэдка сустракаюцца падчас раскопак. Так, у II раскопе на Верхнім замку ў перадмацерыковым пласце была знойдзена візантыйская манета Рамана I (919 – 944 гг.), у III раскопе на тым жа ўзроўні – куфіцкі дырхем пачатку XI ст., куфіцкі дырхем быў знойдзены і на тэрыторыі старажытнага паселішча (перадграддзя) на правым беразе Палаты.

Знаходкі старажытных скарбаў і асобных манет з'яўляюцца важнай крыніцай па вывучэнні імпарта металічнай сыравіны і ступені развіцця златарскай справы ў Полацку. Геаграфія паходжання манет можа стаць ключом для разумення гандлёвых сувязяў старажытнага Полацка. Кожная такая знаходка дае важную гістарычную інфармацыю і сведчыць пра Полацк як пра важны гандлёвы і рамесны цэнтр Падзвінскага рэгіёна, пасрэдніка ў транзітным гандлі паміж Усходняй і Заходняй Еўропай.

Дайце разгорнуты адказ

Чаму, на вашу думку, першапачатковае гарадзішча ўзнікла на значным аддаленні ад вусця Палаты і галоўнай воднай транспартнай артэрыі – Дзвіны?

Чаму ў XI ст. Верхні замак стаў адміністрацыйным цэнтрам горада?

Падумайце, якія гістарычныя абставіны маглі прывесці да скарачэння плошчы Запалоцкага пасада ў XIII ст.?

Падумайце, якім чынам непрацяглы час існавання драўляных будынкаў у XII – XIII стст. адбіваўся на развіцці будаўнічай тэхнікі і планаванні забудовы горада?

Чаму, на вашу думку, Полацк ніколі не меў мураваных абарончых збудаванняў (крамля)?

Літаратура

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.

Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Древнерусские города в древнескандинавской письменности. М., 1987.

Дук Д., Шайкоў В. Паходжанне і ранняя гісторыя Полацка (VIII – X стст.) // Беларускі гістарычны часопіс. 2001, № 6.

Дук Д.У., Тарасаў С.В. Да пытання тапаграфічнага развіцця Вялікага пасада Полацка ў XI ст // Гістарычна-археалагічны зборнік. 2005. № 20.

Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка. Мн., 2002.

Тарасаў С. Полацк: пачатак часу і прасторы // Полацк: карані нашага радавода. Полацк, 1996.

Тарасаў С.В. Полацк IX – XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

Тарасаў С.В. Сядзіба полацкіх ювеліраў XII – XIII стст. // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Полацк. 2002.

Штыхаў Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. Мн., 1992.

Штыхаў Г.В. Новыя раскопкі ў Полацку // Помнікі старажытна-беларускай культуры: новыя адкрыцці. Мн., 1984.

Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.). Мн., 1975.

Штыхов Г.В. Киев и древние города Белоруссии // Древнерусское государство и славяне. Мн., 1983.

АРХЕАЛАГІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ САФІЙСКАГА САБОРА

Гістарычныя звесткі пра полацкі Сафійскі сабор. Гісторыя даследавання Полацкай Сафіі. Агульная характарыстыка пачатковага сабора. Архітэктурна-археалагічныя абмеры. Інтэр'ер помніка. Экстэр'ер Сафіі. Варыянты графічнай рэканструкцыі. Пабудовы XII ст. каля алтара Сафійскага сабора. Гістарыяграфія вывучэння архітэктурна-стылістычных асаблівасцяў помніка. Забудова і планаванне прасторы каля Сафіі ў XI – XVIII стст.

Гістарычныя звесткі пра пачатковую гісторыю полацкага Сафійскага сабора не вельмі багатыя. Дагэтуль вядуцца спрэчкі пра час будаўніцтва сабора. З упэўненасцю можна сцвярджаць, што Сафія не была першым хрысціянскім храмам у Полацку. Па ўсёй верагоднасці, старэйшай полацкай царквой была царква св. Багародзіцы, якая згадваецца ў Цверскім летапісу пад 1001 г., а ў “Аповесці мінулых часоў” пад 1007 г. у сувязі з пераносам рэшткаў полацкіх князей Ізяслава Уладзіміравіча і яго сына Усяслава. Не выключана і тое, што на месцы мураванага сабора ў першай палове XI ст. існавала драўляная Сафія, пабудаваная князем Ізяславам Уладзіміравічам (згадана ў кліравай ведамасці сабора). Мяркуецца, што Полацкі Сафійскі сабор быў пабудваны паміж 1044 – 1066 гг. князем Усяславам Брачыславічам (Чарадзеям). Гэта трэці вядомы ва ўсходнеславянскіх землях Сафіскі сабор пасля Кіеўскага (1037 г.) і Ноўгарадскага (1050 г.).

Першая згадка пра Сафійскі сабор змешчана ў Васкрасенскім летапісе пад 1156 г.: “Полтеск на Двине и на Полоте древлян, святая София о седми версях”. За дзевяць вякоў сваёй гісторыі сабор зведаў шмат пажараў, найбольш магутны пажар адбыўся ў 1607 г. У 1620 г. Сафійскі сабор быў адбудаваны па загаду полацкага уніяцкага архіепіскапа Ісафата Кунцэвіча ў каталіцкім стыле (пяць глаў былі зняты, а замест іх з заходняга боку ўзведзены дзве вежы). У 1643 г. сабор зноў выгарэў і быў адбудаваны. У маі 1710 г. уніяцкі Сафійскі сабор быў узарваны, верагодна, па непасрэднаму загаду Пятра I. У 1750 – 1752 гг. пад патранажам полацкага архіепіскапа Фларыяна Грабніцкага на руінах сабора ўзведзены ўніяцкі храм Святой Сафіі ў стылі “віленскага барока” (архітэктар Ян Крыштоф Глаўбіц). Алтар быў размешчаны ў паўночнай частцы (у праваслаўных храмах – ва ўсходняй). Падчас будаўніцтва, ў XVIII ст., старажытную муроўку актыўна выкарыстоўвалі па трасе сцен новага храма.

Полацкая Сафія здаўна прыцягвала ўвагу даследчыкаў архітэктуры, жывапісу і ўласна гісторыкаў. У канцы XIX ст. А.М. Паўлінаў выявіў рэшткі першапачатковай муроўкі XI ст., у 1909 і 1913 гг. даследаванне працягнуў П.П. Пакрышкін, які выявіў пад падлогай рэшткі першапачатковых слупоў і сцен XI – XII стст. У 1926 г. сабор вивучалі М.М. Шчакаціхін і І.М. Хозераў. Гэтыя даследчыкі прапанавалі рэканструкцыю пачатковага плана храма. У 1929 г. сабор даследавала экспедыцыя А.І. Някрасава, якая выявіла рэшткі фрэсак на старажытных слупах храма пад падлогай. У 1946 г. даследаванне сабора працягнуў Хозераў. Невялікія археалагічныя раскопкі ў сярэдзіне храма правёў у 1967 г. вядомы даследчык архітэктуры М.К. Каргер, аднак самыя значныя археалагічныя даследаванні былі праведзены ў 1975 – 1980 гг. ленинградскім археалагам Вал.А. Булкіным.

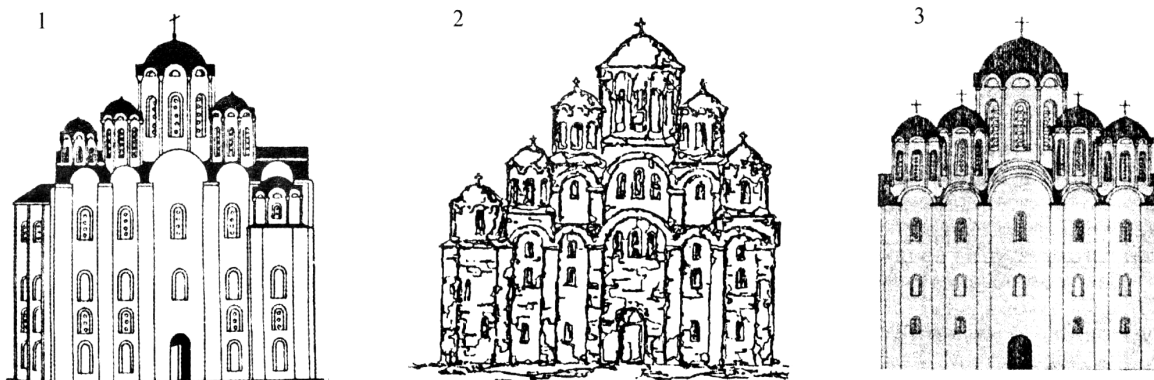
Вяявы Полацкага Сафійскага сабора на гравюрах і картах XVI – XVIII стст.

Вал.А. Булкін даказаў, што ў розныя часы знешні выгляд сабора даволі істотна мяняўся. Полацкая Сафія XI ст. – гэта крыжова-купальны храм, у плане блізкі да квадрата (26,5×25,5 м). З усходу храм меў вялікую трохчасткавую апсідую. Сцены ўзведзены ў тэхніцы мяшанай муроўкі, падобнай да візантыйскай: рады неапрацаванага прыроднага каменню

чаргаваліся з радамі плінфы “са схаваным радам”. Прамежак 10 – 12 см паміж выступаючымі радамі цаглін запаўняўся цамянкавай рошчынай ружовага колеру. Сцены сабора не тынкаваліся, і цёмны колер камянёў прыгожа спалучаўся з чырвона-ружовымі радамі цаглянай муроўкі. Дах быў перакрыты свінцовымі лістамі. 16 крыжовых у плане слупоў падзялялі прастору храма на 5 падоўжаных нэфаў. Сцены і слупы ў інтэр’еры былі аздоблены фрэскамі, выкананымі па вільготнай тынкоўцы ў чырвонай, зялёнай і белай колеравых гамах. Падлога храма была выкладзена з невялікіх паліваных плітак. Пасля перабудовы ў XVIII ст. храм стаў трохнэфавай мураванай базілікай з двума шмат’яруснымі вежамі на галоўным фасадзе.

У старажытны храм вялі тры дзвярных праёма, памеры якіх не аднолькавыя. Самы вялікі ўваход у храм вёў праз заходнюю сцяну (шырыня 2,42 м). У паўднёвай сцяне, дзе зараз размешчаны ўваход у храм, шырыня праёма была роўная 2,16 м. Трэці, паўночны праём, быў меншы папярэдніх і меў шырыню 1,98 м.

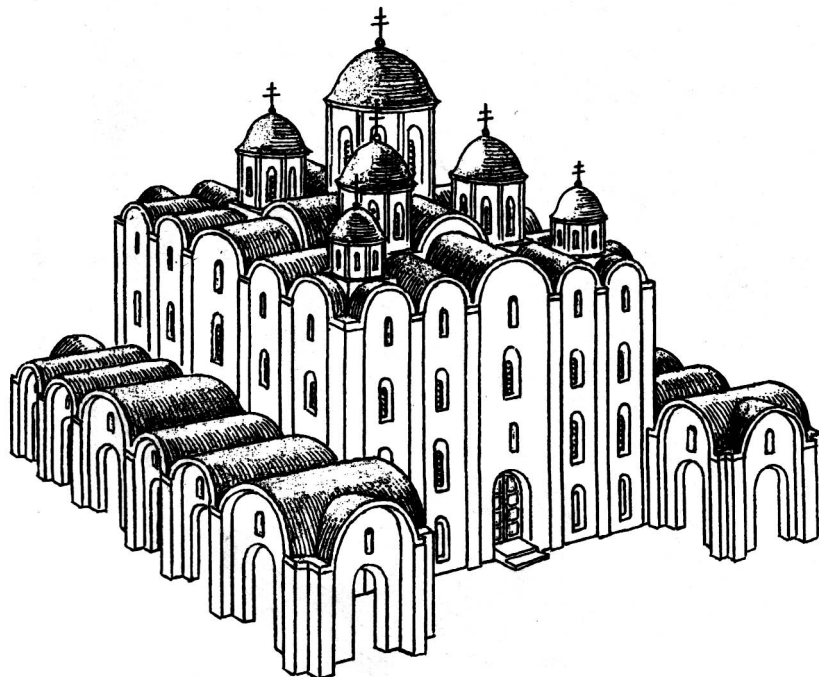
Знешні выгляд старажытнага сабора XI – XII стст. удалось вызначыць падчас працы археалагічнай экспедыцыі пад кіраўніцтвам Вал.А. Булкіна. Сабор меў 7 купалоў. Купалы мелі паўсферычную візантыйскую форму. Цэнтральны купал, магчыма, быў аздоблены пазалотай. Пакрыццё купала і закамар было зроблена са свінцовых лістоў. Дзесці ў XII ст., верагодна, пры сынах Усяслава Брачыславіча, пачаўся другі этап узвядзення сабора. Каля заходняга фасада храма былі адкрыты рэшткі прыбудовы, якая з’яўлялася часткай галерэі па ўсёй даўжыні заходняй сцяны. Археолагамі зафіксавана разбурэнне галерэі адразу пасля яе ўзвядзення, ці падчас будаўніцтва. Гэтая катастрофа не перапыніла будаўнічых работ, праз некаторы час галерэя была паўторна ўзведзена. Будаўніцтва галерэі адпавядае другому этапу рэалізацыі пачатковай задумкі дойліда.

Рэканструкцыі полацкага Сафійскага сабора XI ст.:
1 – Г.В. Штыхава, 2 – Г.В. Лаўрэцкага, 3 – В.Г. Слюнчанкі

Акрамя галерэі, каля паўночна-заходняга вугла храма ў XII ст. была пабудавана прамавугольная вежа, праз якую князь трапляў на хоры. Каля ўсходняй сцяны храма ў 1976 г. археолагам Вал.А. Булкіным былі адкрыты рэшткі пабудовы XII – пачатку XIII стст., у 1977 г. перад паўднёвым парталам сабора ўскрыты рэшткі прытвору, а ў 1978 г. рэшткі пабудовы былі зафіксаваны каля паўночна-ўсходняй часткі храма. Менавіта ў гэтай паўночна-ўсходняй пабудове былі раскапаны рэшткі княжацкай спачывальні, да якой з поўдня была прыбудавана невялічкая царква з прамавугольнай апсідай. Захавалася толькі алтарная частка царквы з рэшткамі епіскапскага трона. У княжацкай спачывальне знойдзены рэшткі чатырох саркафагаў з плінфы, толькі ў адным з іх быў знойдзены моцна пашкоджаны касцяк. Падчас раскопак 1978 г. былі знойдзены залаты пярсцёнак XI ст. і свінцовая пячатка 60 – 70-х гг. XI ст. сына Яраслава Мудрага князя Усевалада.

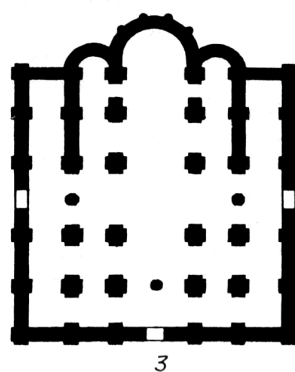
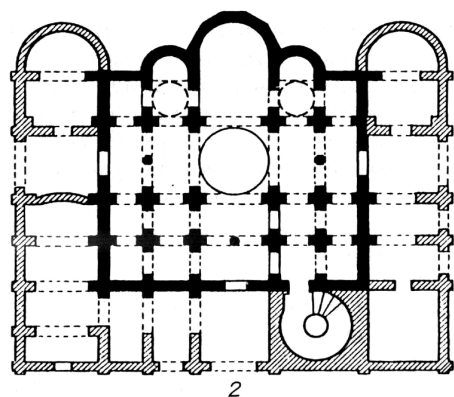
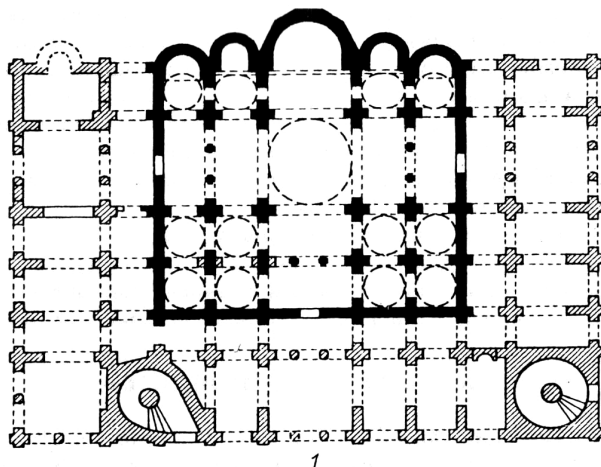
Графічную рэканструкцыю Сафійскага сабора XI – XII стст. прапаноўвалі: Г.В. Штыхаў, Г.В. Лаўрэцкі, В.Г. Слюнчанка, А.А. Трусаў. Аднак пытанне пра аўтэнтычную кампазіцыю купалоў полацкай Сафіі застаецца да канца не высветленым. Існуе некалькі магчымых варыянтаў. Найбольш абгрунтаванай з’яўляецца гіпотэза аб размяшчэнні чатырох купалоў па дыяганалях цэнтральнага падкупальнага квадрата, а двух дадатковых – над крайнімі заходнімі кампартыментамі, ці, магчыма, вежамі. Графічная выява полацкай Сафіі з такім парадкам размяшчэння купалоў і са складаным комплексам капліц вакол асноўнага аб’ёма сабора прадстаўлена на графічнай рэканструкцыі А.А. Трусава.

Графічная рэканструкцыя Сафійскага сабора (паводле А.А. Трусава)

Паводле гіпотэзы польскага гісторыка С. Александровіча і беларускага гісторыка М.А. Ткачова, сабор у канцы XV – першай палове XVI стст. быў перабудаваны з сямікупальнага ў пяцівежавы храм абарончага тыпу. Доўгі час гэтая гіпотэза ўяўлялася навукова аргументаванай. Аднак, як пераканаўча паказаў вядомы беларускі даследчык архітэктуры А.М. Кушнярэвіч, перабудова ў храме XVI ст. закранула толькі вокны, яны былі часткова замураваны, што пераўтварыла іх у своеасаблівыя байніцы. На гэтым і было завершана прыстасаванне храма да абароны, паколькі ні тэхнічных магчымасцяў, ні высокакваліфікаваных кадраў для вялікай перабудовы Сафіі на той час у Полацку не было.

Да пачатку будаўніцтва Сафіі, ў сярэдзіне XI ст., тэрыторыя Верхняга замка ўжо была заселена. Але наколькі шчыльна? Падчас працы ленынградскай экспедыцыі ў інтэр’еры Сафіі пад падлогай паўднёва-заходняй часткі быў адкрыты некрануты культурны пласт XI ст. Пласт адпавядаў верху падмуркаў, а значыць яны былі зроблены менавіта з гэтага ўзроўня. Сляды пажарышча дазволілі выказаць меркаванне, што мураванаму храму папярэднічала драўляная пабудова, якая загінула ў моцным пажары. Магчыма, гэта і была пачатковая драўляная Сафія альбо царква Багародзіцы Старой.

Сафійскія саборы XI ст. ва Ўсходняй Еўропе (планы): 1 – Кіеў, 2 – Ноўгарад, 3 – Полацк

Па пытанню культурна-стылістычных асаблівасцяў полацкай Сафіі ў навуковым свеце склаліся дзве супрацьлеглыя канцэпцыі. У савецкай навуковай літаратуры ўсталявалася традыцыя разглядаць полацкі Сафійскі сабор ў рэчышчы агульных тэндэнцый развіцця ўсходнеславянскай (“старажытнарускай”) архітэктуры, як “малодшага брата” Кіеўскай і Ноўгарадскай Сафіі ці як спрошчаную копію Кіеўскай Сафіі (І.М.Хозераў, П.А. Рапапорт). Аднак як пераканаўча паказаў Т.В. Габрусь, па сваіх памерах і складанасці архітэктанічнай кампазіцыі старажытны полацкі сабор нават перавышае ноўгарадскую Сафію.

Некаторыя сучасныя беларускія даследчыкі архітэктуры, сярод якіх Л.В. Аляксееў, І.У. Ганецкая, С.В. Тарасаў звярнулі ўвагу, што крыжова-купальны тып храма падоўжаных прапорцый быў характэрны для краін балканскага рэгіёна. Паводле С.В. Тарасава, найбольшае падабенства полацкай Сафіі назіраецца з Сафійскім саборам у Ахрыдзе. Па назіранню Л.В. Аляксеева і І.У. Ганецкай, у полацкім Сафійскім саборы былі закладзены ўсе асноўныя ідэі, якія атрымалі далейшае развіццё ў помніках полацкага мураванага дойлідства XII ст. Асобныя элементы архітэктуры знаходзяць прамое атаясамленне менавіта з помнікамі раманскага захаду, найперш складаны комплекс капліц, прыбудаваны да Сафійскага сабора з усходняга боку – беспрэцэндэнтны выпадак ва ўсходнеславянскай архітэктуры. У кантэкст рамана-гатычнай архітэктуры ўпісваецца таксама прыбудаваная да Сафіі квадратная вежа.

Тым не менш, пытанне пра “базілікальныя рысы” Полацкай Сафіі нельга лічыць адназначна вырашаным, паколькі ў апошніх акадэмічных выданнях гэтая тэза катэгарычна адмаўляецца (гл.: Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславян. і еўрап. кантэксте. У 4 т. Т. 1. Мн., 2005. С. 149).

На думку вядомага расійскага даследчыка Л.В. Аляксеева, полацкая Сафія – гэта помнік сепаратызму Усяслава Брачыславіча. Да ўзвядзення полацкай Сафіі на Русі працавалі тры грэчаскія арцелі¹: першая ўзводзіла знакамітую Дзесяцінную царкву ў Кіеве, другая – Чарнігаўскі Спас (пачатак 1030-х гг.), трэцяя – Сафіі ў Кіеве і Ноўгарадзе, цэрквы Ірыны і Георгія ў Кіеве. Параўнанне ўсіх трох Сафій прывялі даследчыка да высновы, што полацкая Сафія пабудавана асобнай арцеллю. Менавіта ў полацкім храме назіраецца выразная “базілікальнасць” плана, якая стала дамінантнай рысай у помніках XII ст. (выцягнутасць прапорцый, “узнёсласць” храма, падоўжаная алтарная частка і інш.).

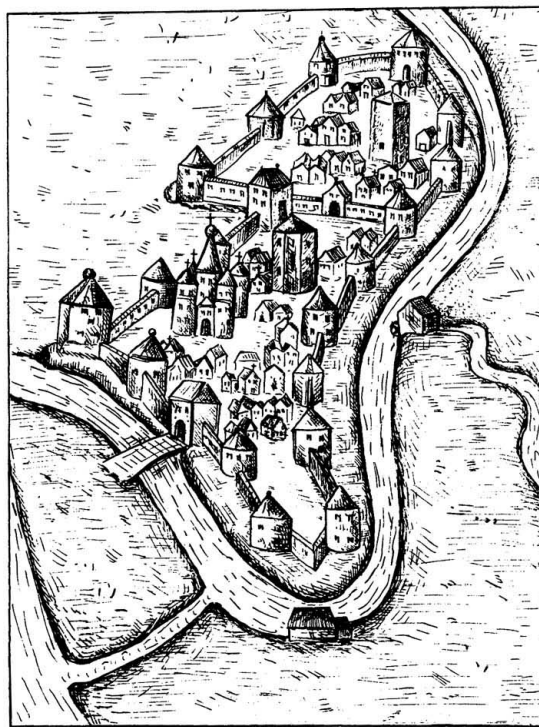
¹ Слова “арцель” цюркскага паходжання, яно запазычана з расійскай гістарыяграфіі, больш дакладна прафесійнае аб’яднанне будаўнікоў варта называць паводле ноўгарадскай тэрміналогіі XI ст. “друзынай”.

Археалагічныя раскопкі на Верхнім замку праводзіліся непасрэдна каля Сафіі, пераважна на поўдзень і захад ад яе. Падчас даследавання культурнага пласта было высветлена, што ў XI – XII стст. каля сабора знаходзілася адносна вольная ад забудовы плошча. Няма падстаў гаварыць аб наяўнасці на гэтай тэрыторыі археалагічна зафіксаваных слядоў рамесніцкай дзейнасці ці якой-небудзь таварнай вытворчасці. На Верхнім замку на 50 м паўночнай Сафійскага сабора знаходзіўся княжацкі храм Архангела Міхаіла, на паўночна-ўсходняй ускраіне пляцоўкі Верхняга замка – княжацкі царам.

Акрамя гэтых манументальных пабудоў на Верхнім замку існавалі і іншыя. Не будзе перабольшваннем сказаць, што адкрыццё многіх з іх яшчэ наперадзе. Падчас раскопак на паўднёва-ўсходнім баку ад Сафіі ў 21 м ад краю пляцоўкі Верхняга замка А.М. Ляўданскім на глыбіні 2,3 м былі выяўлены рэшткі старажытнай сцяны з плінфы. Сцяна не даследавалася і была засыпана.

У XIV – XV стст. на Верхнім замку існавалі шматлікія манастыры (Троіцкі разам з Сафіяй, Уваскрэсенскі Машоначны, Пятра і Паўла) і двор Уладыкі (епіскапа). Частка апошняга была ўскрыта падчас раскопак Вал.А. Булкіна непадалёк ад Сафійскага сабора. У раскоп трапіў зруб памерамі 3,2×3,2 м і прыбудова да яго. У паўднёвай частцы зруба знаходзілася глінабітная печ. Пад насцілам з дошак знойдзена пасудзіна з зернем і квадрыфольная кафля XIV – XV стст.

Паводле пісьмовых крыніц, двор архіепіскапа ў XVI – XVII стст. па-ранейшаму знаходзіўся на Верхнім замку, тут жа размяшчаўся і двор ваяводы. Паводле археалагічных даследаванняў у 2002 г., апошні размяшчаўся ў паўночнай частцы Верхняга замка, на тэрыторыі сучаснай гарадской бальніцы. На малюнку С. Пахалавіцкага (1579 г.) у цэнтры Верхняга замка, непадалёк ад Сафіі, назіраецца вольная ад якіх-небудзь пабудоў плошча. З чатырох бакоў, у непасрэднай блізкасці ад плошчы перад саборам, размешчаны чатыры царквы. Такім чынам, ансамбль плошчы быў прадуманы і лагічна завершаны.

Прамалёўка часткі плана С. Пахалавіцкага “Узяцце Полацка Стэфанам Баторыем у 1579 г.” (паводле С.В. Тарасава)

Практычна не даследавана ў археалагічным плане паўночная і паўночна-заходняя пляцоўка Верхняга замка, сёння можна толькі прыкладна меркаваць, якія гісторыка-культурныя каштоўнасці чакаюць свайго адкрыцця.

Такім чынам, плошча Верхняга замка каля Сафійскага сабора ў XI – XVI стст. захоўвала функцыю адміністрацыйнага, духоўнага і свецкага цэнтра горада. Падчас Паўночнай вайны полацкая Сафія была зруйнавана (1710 г.). Яе адбудова ў сярэдзіне XVIII ст. паклала пачатак другому жыццю помніка, аднак патэнцыял развіцця Верхняга замка як адміністрацыйнага цэнтра на той час быў ужо канчаткова страчаны. Горадабудаўнічая дзейнасць XVIII ст. прывяла да станаўлення новай архітэктурнай дамінанты горада – сабора св. Стэфана на Вялікім пасадзе.

Дайце разгорнуты адказ

Ці з’яўлялася, на вашу думку, Полацкая Сафія першым хрысціянскім храмам на тэрыторыі Полацка?

Які ландшафтна-архітэктурны комплекс размяшчаўся каля Сафіі ў XI – XVI стст.?

Літаратура

Алексеев Л. Княжеское строительство полоцких князей (XI – XII вв.) // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 1998.

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.

Архітэктурна-археалогія Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 1. IX – XIV стст. Мн., 2005.

Булкин В.А., Булкин Вал.А., Смирнов В.Н., Ратнер И.Е. Работы в Полоцке // Археологические открытия 1978 г. М., 1979.

Булкин Вал.А. Полоцкий Софийский собор в XI веке // Гістарычна-археалагічны зборнік. 2000. № 15.

Ганецкая І.У. Асаблівасці полацкага дойлідства XI – XII стст. у рэчышчы развіцця архітэктурны Цэнтральнай і Усходняй Еўропы // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 1998.

Кушнярэвіч А. Аналіз графічных выяў Сафійскага сабора ў Полацку // Беларускі гістарычны часопіс. 2004. № 5.

Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка. Мн., 2002.

Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI–XII стст. Мн., 1992.

Слюнченко В.Г. Полоцкий Софийский собор. Мн., 1987.

Тарасаў С.В. Полацк IX – XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

Трусаў А. Новая рэканструкцыя полацкай Сафіі // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 1998.

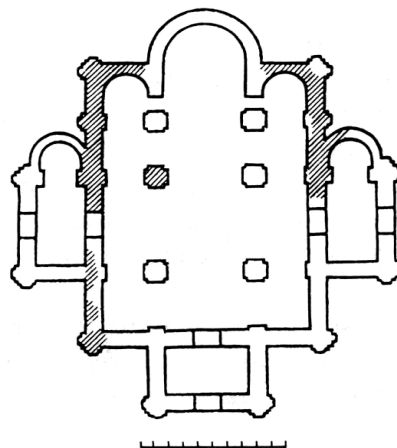
АРХЕАЛАГІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ МАНУМЕНТАЛЬНЫХ ПАБУДОЎ XII – XV СТСТ. НА ВЕРХНІМ І НИЖНІМ ЗАМКАХ

Княжацкі храм XII ст. на Верхнім замку (царква Архангела Міхаіла), гісторыя адкрыцця, раскопкі і графічная рэканструкцыя. Гісторыя даследавання і асаблівасці размяшчэння Храма-пахавальні на стрэлыцы Ніжняга замка і Царквы-на-рву. Функцыянальная прыналежнасць помнікаў. Архітэктурна-стылістычныя асаблівасці храмаў.

Гісторыя мураваных свецкіх пабудоў XII – XIII стст. на Беларусі і суседніх землях. Княжацкі царам XII – XV стст.: гісторыя даследавання і архітэктурныя асаблівасці помніка. Выкарыстанне дэдрахраналагічнага метада датавання княжацкага церама і прыбудоў да яго. Вынікі комплекснага археалагічнага вывучэння артэфактаў з княжацкага церама.

У XI – XVI стст. Верхні замак адыгрываў ролю адміністрацыйнага цэнтра горада. Але гэта быў і культурна-ідэялагічны цэнтр. Верхні замак з’яўляўся месцам пражывання гарадскога набілітэту, у першую чаргу епіскапа, князя і знатных баяр. Таму менавіта на Верхнім замку сканцэнтравана вялікая колькасць манументальных культавых і свецкіх пабудоў. Адна з іх – княжацкі храм.

Падчас рыцця катлавана пад будынак морга полацкай бальніцы ў 1966 г. былі выпадкова адкрыты магутныя каменна-цагляныя падмуркі. Аб цікавай знаходцы стала вядома ў Інстытуце гісторыі АН БССР. Будаўнічыя работы былі спынены да высвятлення характара будынка. Узімку 1966 г. археолаг М.К. Каргер даследаваў падмуркі і канстатаваў, што яны былі моцна пашкоджаны экскаватарам і нават часткова знішчаны. У 1967 г. М.К. Каргер правёў раскопкі на месцы храма. Было высветлена, што ўскрытыя падмуркі належаць 3-нэфаваму, 6-стаўповаму, 3-апсіднаму храму, памерамі 24×16 м. Падкупальная прастора была перанесена на адно члянне на захад. Да асноўнага аб’ёму прымыкалі з паўночнага і паўднёвых бакоў прыбудовы з самастойнымі апсідамі. Сцены складзены з плінфы ў тэхніцы муроўкі “са схаваным радам”, характэрнай для полацкай школы дойлідства. Фасады аздаблялі лапаткі складанага профілю, закамары, аркатурныя паясы. Інтэр’ер размаляваны фрэскамі, падлога выкладзена кераміч-

Царква на дзядзінцы

нымі пліткамі. Была знойдзена вялікая колькасць фрэсак, маёлікавых плітак падлогі і кавалкаў плінф з рэльефнымі клеймамі на тарцах. Падчас раскопак было высветлена, што царква існавала ў XII – XVI стст.

С.В. Тарасаў прывёў пераканаўчыя аргументы аб назве храма. Паводле С.В. Тарасава, адкрытая М.К. Каргерам царква не толькі з’яўлялася прататыпам царквы Архангела Міхаіла ў Смаленску, але і мела аднайменную назву. Аналагічная царква была пабудавана ў Смаленску полацкімі дойлідзямі, што адлюстроўвае ўплыў полацкай школы дойлідства. Той факт, што храм змяшчаўся каля Сафіі на княжацкім падвор’і ў 50 м на паўночны-захад, дазваляе разглядаць яго як княжацкі. Першую рэканструкцыю плана царквы зрабіў М.К. Каргер, графічную рэканструкцыю знешняга выгляду прапанаваў Г.В. Штыхаў.

Княжацкі храм XII ст. на Верхнім замку ў Полацку (рэканструкцыя Г.В. Штыхава, мастак С.В. Чарыновіч)

П.А. Рапапорт мяркуе, што храм пабудаваны напрыканцы 80-х – пачатку 90-х гг. XII ст. Гэтае датаванне падтрымліваецца большасцю даследчыкамі старажытнай архітэктуры.

Другая вельмі цікавая пабудова была адкрыта каля рова Верхняга замка – г. зв. Чорнага ручая. У 1962 і 1967 гг. М.К. Каргер выявіў развал плінф і старажытнай будаўнічай рошчыны ў двары былой 8-й школы (зараз трохпавярховага цаглянага будынка насупраць вучэбнага корпуса ПДУ – былога езуіцкага калегіўма). Рэшткаў царквы даследчык не выявіў, аднак падчас яго раскопак былі адкрыты дзве цагляныя грабніцы. У 1976 – 1977 гг. П.А. Рапапор-

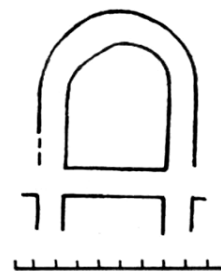
там былі праведзены археалагічныя раскопкі і былі ўскрыты старажытныя падмуркі невядомага раней храма. Дагэтуль дакладна не высветлены суадносіны царквы і цагляных грабніц.

Царква змяшчалася на знешнем краю абарончага рова дзяцінца, яна была разабрана на цэглу задоўга да раскопак, а ў пачатку XX ст. падчас будаўніцтва будынка школы яе падмуркі былі часткова знішчаны. Падчас раскопак была даследавана толькі ўсходняя частка царквы, ад якой заста-ліся падмуркі і падмурковыя равы.

Царква-на-рове мела толькі адну апсідую – моцна выступаючую з корпуса будынка. Даўжыня апсіды 7,5 м, шырыня 7,1 м, шырыня сярэдняга нэфа 4,45 м. Падмурак зроблены з каменю. Шырыня падмуркаў храма 1,4 – 1,6 м. Знойдзены пліткі падлогі з палівай зялёнага, жоўтага і карычневага колеру. Таўшчыня плітак ад 1,8 да 3 см. Верагоднае датаванне храма – трэцяя чвэрць XII ст.

Чаму храм на рове пабудаваны па-за межамі замкавых умацаванняў? Якая яго асноўная функцыя? Паводле С.В. Тарасава, цікавае размяшчэнне храма на беразе Чорнага ручая каля падэшвы Верхняга замка тлумачыцца яго прызначэннем. Царква абслугоўвала патрэбы шматлікага гандлёвага люду і размяшчалася каля гандлёва-вечавай плошчы Вялікага пасада на месцы падвоза грузаў з Дзвіны па прытоку Чорнага ручая (сёння гэта тэрыторыя паміж будынкамі вучэбнага корпуса ПДУ і Верхнім замкам). Паводле аналізу корпуса пісьмовых і археалагічных крыніц XVI – XVII стст. Д.У. Дукам выказана меркаванне аб назве храма ў гонар Раства Хрыстова.

На думку П.А. Рапапорта, архітэктурнай асаблівасцю храма з'яўляецца вялікая і вельмі выцягнутая ў плане апсіда. Гэтая рыса – сведчанне пра існаванне вельмі своеасаблівага прыёму вырашэння кампазіцыі храма.

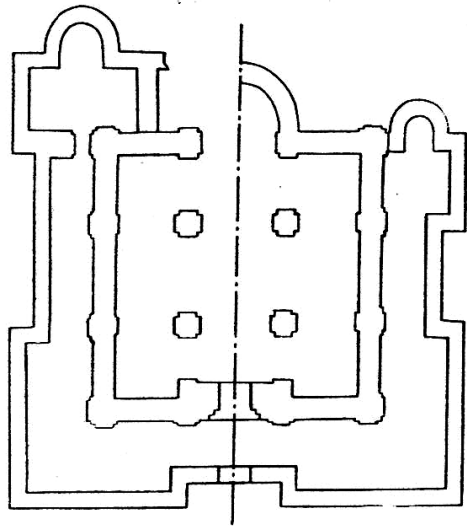

Царква-на-рове, план раскапаных рэшткаў

Не менш загадкава размяшчэнне яшчэ адной манументальнай пабудовы XII ст. – Царквы на стрэлцы Ніжняга замка. Гэтая стрэлка сёння выпінаецца ў паўночным накірунку ў бок Палаты і добра бачна з Чырвонага маста. Аднак да змены русла Палаты гэтая пляцоўка ўтварала адно цэлае з гарадзішчам і знаходзілася каля яго ўскраіны. Адсюль вынікае і тлумачэнне будаўніцтва царквы ў гэтым месцы. Справа ў тым, што гарадзішча дзесці ў XII ст. становіцца гарадскімі могілкамі. Царква, верагодна, існавала пры манастыры каля гарадскіх могілак. Знойдзены магільны склеп і рэшткі багата аздобленага саркафага сведчаць аб знатнасці пахаванага ў ёй чалавека. На думку П.А. Рапапорта, гэтая царква з'яўлялася княжацкай усыпальняй. Але якога князя ці князей? І што ўяўляла сабой царква ў старажытнасці?

Гісторыя адкрыцця помніка вядзецца з тых часоў, калі М.К. Каргер зафіксаваў наяўнасць развалу плінфы, аднак сам храм так і не быў адкрыты. У 1976 г. Г.В. Штыхавым быў выяўлены фрагмент старажытнага падмурка ў раёне дамоў № 22 і 23 па вул. Горкага. У 1977 г. П.А. Рапа-

портам зроблены раскоп. Большая частка помніка занятая гаспадарчымі пабудовамі, садам і агародам. Было вызначана, што помнік уяўляў сабой чатырохслупавую царкву шырынёй 14,1 м і даўжынёй (без апсіды) каля 14,5 м. Таўшчыня сцен ад 1,1 – 1,12 да 1,9 м, муроўка “са схаваным радам”. З паўночнага боку храма выяўлены невялікі фрагмент падмуркавай галерэі. Падмуркі зроблены з каменю, пакладзенага без рошчыны. Галерэя мела шырыню 2 м, каля заходніх вуглоў храма яна пашыралася, падобна галерэі храма-ўсыпальні Ефрасіннеўскага манастыра. Сцены галерэі былі значна больш тонкімі ў параўнанні са сценамі храма, усяго каля 0,75 м. П.А. Рапарт прапанаваў графічную рэканструкцыю храма. Адметнасцю царквы з’яўляецца наяўнасць капліц каля ўсходняй лапаткі паўночнай сцяны.

Царква на Ніжнім замку.
Варыянты рэканструкцыі.

Падчас раскопак былі выяўлены некаторыя элементы пачатковай ўнутранай аздобы царквы – пліткі падлогі і кавалкі тынкоўкі з фрэскавым роспісам. Пліткі падлогі пакрыты палівай жоўтага, зялёнага ці чырвона-карычневага колераў. Фрэскавы роспіс паходзіць з ніжняй часткі храма і зроблены ў разнастайнай тэхніцы (чырвона-карычневая палоскі, “змейкі” арнаменту, “напырск” пад мрамур, белы раслінны арнамент на карычневым фоне). Знойдзена некалькі фрагментаў амфар ад галаснікоў. Аднак самая цікавая знаходка – гэта кавалак чырвонага пірафінітавага сланца ад пліты таўшчынёй 6 см з рэштка-

мі дэкаратыўнай разьбы. Гэты фрагмент ад саркафага, прывезенага з далёкай Валыні для нейкага вельмі знатнага чалавека. Рэшткі пахаванняў выяўлены на знешнім баку падмурка галерэі. Захаваліся сляды драўляных трун разам з мужчынскімі і жаночымі пахаваннямі, гэта значыць, царква не была манастырскаяй. Няма сумненняў, што багата аздобленыя фрэскавым роспісам усыпальні і шыферны саркафаг сведчаць пра прызначэнне храма як усыпальні полацкіх князёў альбо аднаго князя. Але якога? Ці не Усяслава Брачыславіча Чарадзея?

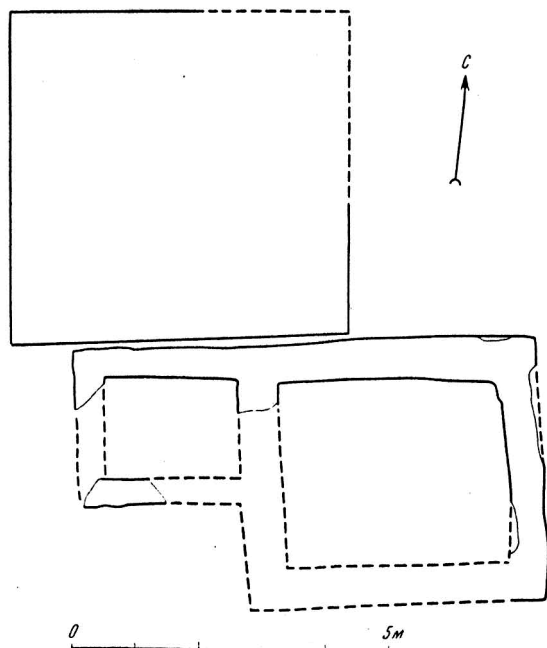
Нельга не звярнуць увагу на тую акалічнасць, што царква на стрэлцы Ніжняга замка ўяўляла сабой першы вядомы на Русі храм, дзе выкарыстаны складаныя планы галерэй з пашырэннем на вуглах. Аднаапсіднасць вылучае храм-усыпальню на Ніжнім замку і падобны да яго храм-усыпальню

ў Ефрасінеўскім манстыры ад усіх помнікаў усходнеславянскага дойлідства: такія прыёмы будаўніцтва на Русі дагэтуль не сустракаліся. Новаўвядзенні, на думку П.А. Рапапорта, могуць тлумачыцца тым, што полацкія князі падчас вяртання са ссылкі ў Візантыю маглі прывезці з сабой новага дойліда, які развіў некаторыя мясцовыя традыцыі і ўключыў у іх новыя архітэктурныя прыёмы (менавіта ў Візантыі была шырока распаўсюджана муроўка сцен “са схаваным радам”). Не выключана, што візантыйскі дойлід быў запрошаны ў Полацк да высылкі князей (да 1130 г.), гэта тым больш верагодна, калі ўлічыць даўнія сувязі Полацка з Візантыяй (дачка князя Усяслава ў 1106 г. была выдадзена замуж за сына візантыйскага імператара). Храмы-ўсыпальні на Ніжнім замку і ў Ефрасінеўскім манастыры будавала адна арцель, толькі храм-усыпальня Ефрасінеўскага манастыра быў пабудаваны першым. Таксама падчас раскопак было высветлена, што да перабудовы мураванай царквы на яе месцы існавала драўляная. Мураваная царква неаднаразова рамантавалася, аб чым сведчыць культурны пласт каля храма. Час разбурэння царквы вызначаны знаходкай дынарыя Александра Ягелончыка (1501 – 1506 гг.) у культурным пласце, які перакрывае царкву.

Мураваныя свецкія пабудовы з’яўляюцца маладаследаванымі старонкамі старажытнай гісторыі ўсходнеславянскіх гарадоў. Усяго на сённяшні дзень археолагамі адкрыты не больш дзесятка такіх пабудоў. Княжацкі керам быў выпадкова адкрыты падчас пракладкі вадаправоднай траншэі ў 1976 г. У 1976 – 1977 гг. П.А. Рапапортам былі праведзены раскопкі помніка.

Ад пабудовы захаваліся толькі падмуркі. Гэта быў невялікі, амаль квадратны ў плане будынак з памерамі 4,7×4,2 м. З захаду да яго прымыкала яшчэ меншае па плошчы памяшканне памерамі 2,5×2,4 м. Падмурак складзены з камянёў на вапнавай рошчыне, яго шырыня каля 0,6 м – 0,75 м. Аснова падлогі выкладзена камянямі на вапнавай рошчыне, зверху камянёў на тонкім пласце гліны з пяском ляжала падлога з дошак. Сцяна будынка складзена з плінфы. Муроўка сцен “са схаваным радам”.

Падчас раскопак было высветлена, што будынак узведзены ў трэцім чвэрці XII ст., найверагодней, разам з царквой Архангела Міхаіла. Гэта быў княжацкі керам. Бліжэйшыя аналагі яму можна знайсці ў Гародне, Чарнігаве і Смаленску. Напрыклад, княжацкія керамы ў Смаленску і Гародне былі размешчаны, як і Полацкі, на краю дзядзінца, над схілам да ракі. Полацкі керам меў бэлькавыя перакрыцці, некалькі паверхаў і разам з драўлянымі прыбудовамі ўтвараў маляўнічы архітэктурны выгляд. Магчыма, выява керама змешчана на мініяцюры Радзівілаўскага летапісу,

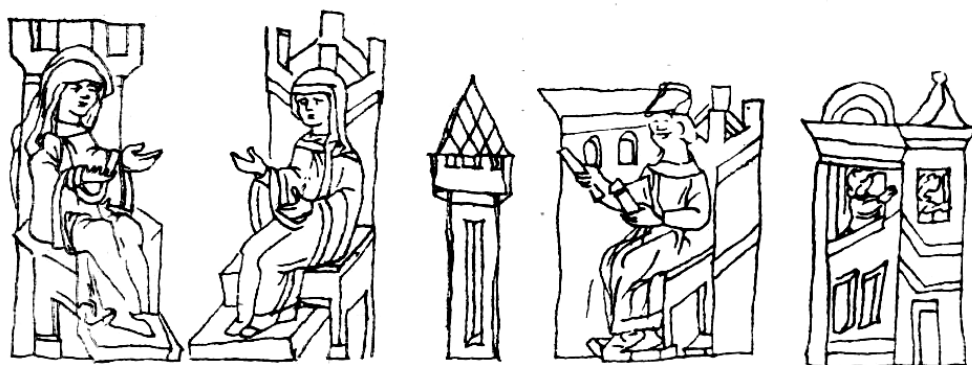

Каменны церам і драўляная пабудова

дзе згадваецца пра мор у Полацку 1092 г. У гэтым летапісу згаданы “хароміны”, а на мініяцюры змешчана выява вузкага двухпавярховага будынка з дзвярамі на першым паверсе і вялікім акном на другім. Верагодна, менавіта гэты мураваны будынак (грыдніца) прызначаўся для княжацкіх сходак і піроў.

Вядома, што да будынка прымыкала драўляная зрубная прыбудова (5,3×5,4 м). Мураваны церам прызначаўся для цэрыманияльных мэтаў, тады як драўляная пабудова, верагодна, была грамадскім, добра абагрэтым памяшканнем. Сведчаннем гэтага з’яўляецца раскапаная археолагамі

рэшткі чатырох печаў, якія існавалі ў розны час. У развалах печаў знойдзены кавалкі нешматлікага керамічнага посуду і кафлі. Зусім нешматлікая колькасць побытавых рэчаў (акрамя фрагментаў посуду знойдзена толькі маленькая бронзавая фігурка птушкі) сведчыць пра тое, што драўляная прыбудова наўрадці з’яўлялася жылым памяшканнем. Дата заснавання першай печы вызначана дэндрахраналагічна – 1304 г. Знойдзеныя ў запаўненні печы кавалкі гаршковай кафлі прадстаўляюць самы ранні прыклад існавання кафляных печаў не толькі ў Полацку, але і на тэрыторыі Беларусі і Польшчы. На думку А. Дзярновіча, печ была збудавана ганзейскімі майстрамі з Любэка, якія ўпершыню скарысталі прынцыпова новы тып печаў з гаршковай кафлі. Ад гэтага часу на працягу двух стагоддзяў печы з гаршковай кафлі становяцца арыбутам памяшканняў гарадскога набілітэту.

Выявы церамаў на мініяцюрах Радзівілаўскага летапісу

У XIV – XVI стст. раскапаны комплекс з’яўляўся часткай “гаспадарскага двара”, г. зн. двара полацкіх намеснікаў, які традыцыйна быў звязаны са старажытным палацам полацкіх князей. Існаваў палац прыкладна да пачатку XVI ст. Аналагічных помнікаў на тэрыторыі Беларусі, акрамя Гародні, і больш не выяўлена, што падкрэслівае каштоўнасць знаходкі археолагаў.

Такім чынам, у XII – XIII стст. на тэрыторыі Верхняга і Ніжняга замкаў існаваў мураваны ансамбль свецкіх і культавых пабудоў. Мураваная забудова Верхняга замка была добра спланавана і адлюстроўвала тагачаснае ўяўленне палачан аб цэнтральным ансамблі горада. У цэнтральнай частцы Верхняга замка, непадалёк ад Сафійскага сабора, існавала вольная ад якой-небудзь забудовы плошча, уключаная ў архітэктурны комплекс драўляных і мураваных цэркваў. Непадалёк ад гэтай плошчы ў XIV – XV стст. былі размешчаны двор епіскапа, полацкага намесніка, а з XVI ст. ваяводы. Большая частка гэтай тэрыторыі зараз знаходзіцца на тэрыторыі гарадской бальніцы.

Дайце разгорнуты адказ

Чаму, на вашу думку, Царква-на-рове знаходзілася на знешнім баку пляцоўкі Верхняга замка?

Чым абумоўлена размяшчэнне Царквы на стрэлцы Ніжняга замка?

Літаратура

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.

Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 1. IX – XIV стст. Мн., 2005.

Дук Д.У. Лакалізацыя асобных тапаграфічных аб’ектаў Полацка XVI – XVII стст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2006. № 6.

Каргер М.К. К истории полоцкого зодчества XII в. (руины вновь открытого храма на Верхнем замке) // Новое в археологии. М., 1972.

Раппопорт П.А., Шолохова Е.В. Дворец в Полоцке // Краткие сообщения института археологии АН СССР. М., 1981.

Тарасаў С.В. Полацк IX – XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

АРХЕАЛАГІЧНАЕ Вывучэнне манументальных пабудоў XII ст. у спаса-Ефрасінеўскім манастыры

Гісторыя археалагічнага вывучэння храма-пахавальні полацкіх епіскапаў XII ст. у Спаса-Ефрасінеўскім манастыры (царква св. Георгія). Гістарычныя звесткі аб храме. Архітэктурна-стылістычныя асаблівасці помніка.

Гісторыя вывучэння і архітэктурныя асаблівасці Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы. Гістарычныя звесткі пра Спаскую царкву. Фрэскавы жываніс Спаскай царквы і праблема яго рэстаўрацыі. Знаходкі фрагментаў фрэсак і маёлікі пры раскопках храма-пахавальні ў Спаса-Ефрасінеўскім манастыры. Аналогіі сярод фрэсак Спаскай царквы.

Гісторыя Спаса-Ефрасінеўскага манастыра непарыўна звязана з імём яго заснавальніцы Еўфрасіні, дачкі полацкага князя Святаслава-Георгія. У 2 км на поўнач ад Верхняга замка Еўфрасіні заснавала жаночы Спаскі манастыр. У Сяльцы спачатку была драўляная царква Спаса, на месцы якой у пачатку XII ст. быў пабудаваны новы мураваны храм. Гэта быў храм-пахавальня полацкіх епіскапаў, які, магчыма, даў назву ўсяму манастыру. Храм быў разбураны ў XVI ст. і выяўлены археалагічна. Наступнай была пабудавана сусветна вядомая Спаская царква, якую ўзводзіў “муж нарочит именем Иоанн, приставник над делатели церковными”. Магчымая пачатковая назва храма – царква Раства Хрыстова. Менавіта гэтая назва магла знікнуць пасля разбурэння храма-пахавальні.

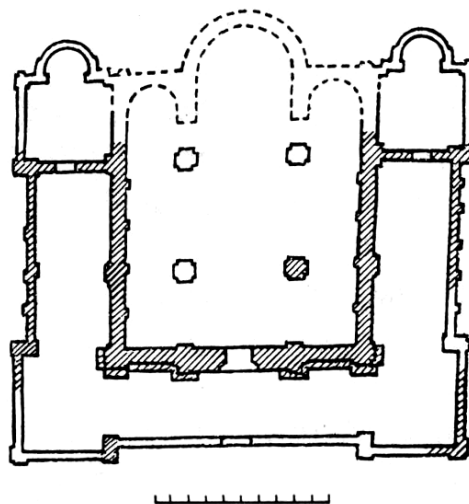
Такім чынам, у Спаскім манастыры, акрамя добра вядомага Спасакага сабора, існаваў другі храм, рэшткі якога неаднаразова выяўляліся падчас выпадковых земляных работ. У 1947 г. на месцы храма ўпершыню былі праведзены разведвальныя раскопкі пад кіраўніцтвам Я. Ашчэпкава, а ў 1957 г. помнік даследаваў М.К. Каргер. У далейшым экспедыцыя пад кіраўніцтвам М.К. Каргера на працягу трох палявых сезонаў (1961, 1962, 1964 гг.) праводзіла яго раскопкі.

Былі ўскрыты рэшткі вялікага храма, да якога з поўначы, захаду і поўдня прымыкалі шырокія галерэі. У 1976 г. раскопкі помніка працягнуў П.А. Рапапорт. Раскапаная археолагамі царква спачатку атрымала ўмоўную назву Вялікага храма Ефрасінеўскага манастыра. Гэта была чатырохслупавая царква шырынёй 14,85 м, даўжынёй (без апсіды) 16,3 м. Таўшчыня сцен 1,05 м, сцены галерэй больш тонкія – 0,55 м. Шырыня галерэй 4,1 м. Падмурак храма складзены з бутавага каменю, ён больш шырокі за сцены на 0,2 м, пад падмуркам зроблена вымастка з цэглы на шырыню да 0,5 м.

Царква мела багатае ўнутранае аздабленне. Знойдзена вялікая колькасць кавалкаў тынкоўкі з фрэскавым роспісам. Падлога выкладзена мазаікай і пліткамі, пры гэтым апошнія вельмі разнастайныя па формах і паліве. Сустрэліся квадратныя пліткі розных памераў ад 3,5 – 5,5 да 12 – 13 см, трохвугольныя і фігурныя. Паліва выкарыстоўвалася трох колераў: жоўтая, зялёная і чорная. Пліткі мацаваліся пры дапамозе вапнавай рошчыны. Падчас раскопак было знойдзена шмат смальты, усяго сабрана каля 43 кг. Смальта пераважна чырвона-карычневая (15,5 кг), жоўтая (11 кг), чорная (12,5 кг) і зялёная (4,5 кг). Смальта мела геаметрычныя формы трохвугольнікаў, квадратаў, прамавугольнікаў. Уся знойдзеная смальта прызначалася для аздаблення падлогі. Знойдзены кавалкі пірафінітавага сланца (г. зв. чырвоны шыфер) для аддзелкі карнізных пліт ці інкруставаных мазаік падлогі.

Царква мела выключна багаты па дэкору інтэр'ер. Сцены асноўнага храма і галерэй былі пакрыты фрэскавым жывапісам, ад якога захаваліся, па сутнасці, толькі асобныя фрагменты. Па манеры пісьма яны падобныя да кіеўскай школы жывапісу.

У храме была вялікая колькасць пахавальных склепаў, зробленых з цэгля. У большасці з іх знойдзены мужчынскія пахаванні. На думку М.К. Каргера, менавіта гэты храм з'яўляўся пачатковай усыпальняй полацкіх епіскапаў, якая згадана ў “Жыцці” Еўфрасінні Полацкай. Храм датуецца пачаткам XII ст.

Храм-пахавальня полацкіх епіскапаў

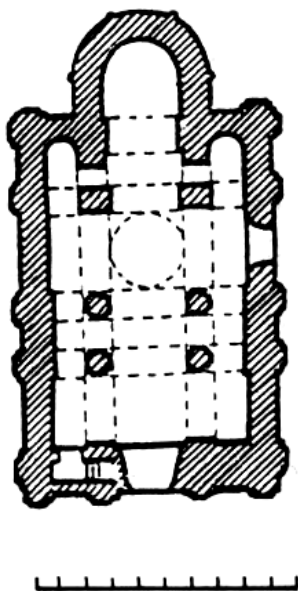
Паўночная і паўднёвая галерэі, што акружалі храм, з усходу мелі капліцы з алтарамі. Падлога была мазаікавая, а пад падлогай былі склепы для пахавання нябожчыкаў. Знойдзены тры саркафагі ў царкве, крыпта ў паўночнай галерэі, якая мела багаты мазаічны дэкор падлогі і сцен. Гэтая крыпта прызначалася для пахавання нейкай вельмі вядомай асобы. Магчыма, гэта быў вядомы полацкі епіскап Міна (1105 – 1116 г.).

Што паслужыла прычынай гібелі такога вялікага храма? Відавочна, што царква перажыла моцны пажар, у выніку якога ў склепы трапілі кавалкі аплаўленых смальты і свінца з даха. Пасля пажару ўся ўсходняя частка царквы была разабрана, сам жа будынак пэўным чынам працягваў

выкарыстоўвацца. Не вядома дакладна, калі храм быў канчаткова закінуты. Хутчэй за ўсё, гэта адбылося падчас Інфлянцкай вайны. На думку П.А. Рапапорта, магчымая назва храма – царква св. Георгія (хроснае імя бацькі Еўфрасінні). Пры апісанні пахода Івана Грознага на Полацк ў 1563 г. некалькі разоў згадваецца “Георгий Великий” ці “Егорий Святой”. У дакументах 1582 г. царква Георгія ўжо не згадваецца.

З усіх полацкіх храмаў, узведзеных у XII ст., да нашых дзён захавалася толькі адна, аднак бадай што самая адметная царква полацкай школы дойлідства. Гаворка ідзе аб царкве Спаса Праабражэння. Гэта без перабольшвання шэдэўр старажытнабеларускага дойлідства, найбольш ранні помнік, у якім выявіліся рысы новых архітэктурных форм.

Храм знаходзіцца на тэрыторыі манастыра, заснаванага Еўфрасінняй у канцы 1120-х гг. У 1579 г. Стэфан Баторый перадаў манастыр езуітам. З

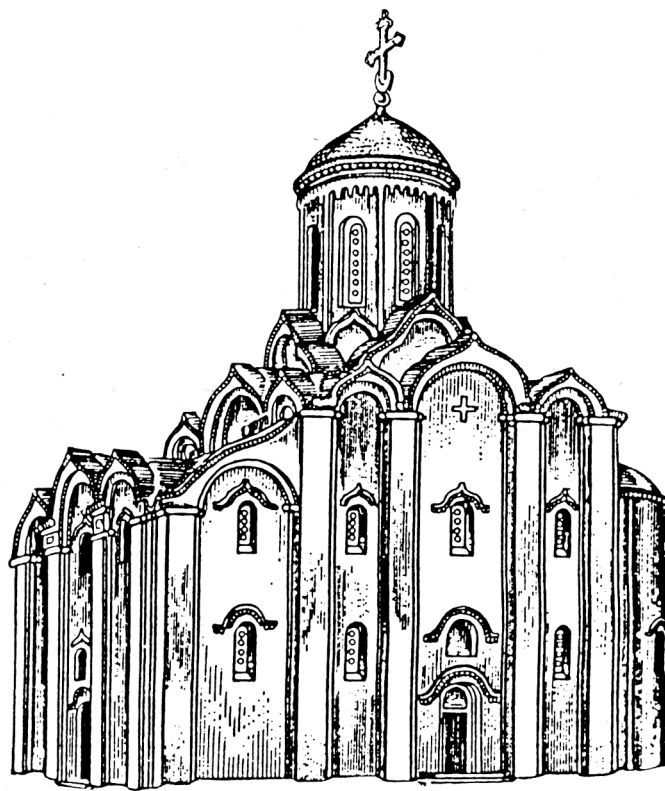
Спаса-Праабражэнская царква

1656 г. манастыр вяртаецца праваслаўным палачанам падчас заваёвы горада рускім царом Аляксеем Міхайлавічам. Паводле Андрусаўскага перапісу ў 1667 г. Спаса-Ефрасіннеўскі манастыр зноў быў перададзены езуітам. Спаская царква пераўтварылася ў касцёл. Моцна пацярпеў храм падчас Айчынай вайны 1812 г. У жніўні і кастрычніку пад сценамі манастыра праходзілі баявыя дзеянні паміж рускімі і французскімі войскамі. Сцены царквы былі пашкоджаны кулямі і гарматнымі ядрамі. Пры гэтым сляды куль засталіся нават ва ўнутранай частцы храма. Пасля выгнання езуітаў з горада (1821 г.) 8 жніўня 1832 г. Спаская царква была ўрачыста перададзена праваслаўным. Было прынята рашэнне зрабіць у храме рамонт за кошт расійскай казны. Дагэтуль на працягу 11-ці гадоў царква знаходзілася без нагляду, практычна без

даху. Гэта быў самы цяжкі перыяд існавання помніка. Як сведчаць архіўныя крыніцы, падчас дажджоў са сцен была смыта вапна і старажытныя фрэскі сталі бачныя “в такой ясности..., что все надписи святых как будто вчера ещё только написаны”. Для агляду царквы быў накіраваны архітэктар А. Порто. Ён апісаў стан храма і вызначыў неабходныя выпраўленні. Буйнамаштабныя работы па аднаўленню і частковай перабудове храма праводзіліся ў 1832 – 1833 гг. (архітэктар І. Бусырскі) і ў 1838 – 1839 гг.

Гэты храм у розныя часы вывучалі М.І. Бруноў, М.М. Хозераў (20-я гг. XX ст.), Я. Ашчэпкаў (1946 – 1947 гг.), у 1976 г. помнік дэтална даследаваў П.А. Рапапорт і Г.М. Штэндэр. Было высветлена, што старажытны храм захаваўся цалкам, толькі ў верхняй частцы перабудаваны з захаваннем старажытнай канструкцыі. Царква мае моцна выступаючую паўкруглую апсіды, даўжыня храма без апсіды складае 14,4 м, з апсідай – 18,2 м. Шырыня царквы 9,8 м, таўшчыня сцен 1,24 м, заходняй – 1,8 м. Царква мае хоры, якія займаюць прастору над нартэксам. Лесвіца на хоры вядзе праз тоўшчу заходняй сцяны. Тут жа на хорах знаходзяцца дзве крыжападобныя ў плане капэлы, адна з якіх, па паданню, належала Еўфрасінні Полацкай (справа ад увахода), другая яе сястры Еўпраксіі. Характэрнай асаблівасцю храма з’яўляюцца трохлопасныя какошнікі, якія афармляюць аснованне барабана. Закамары і какошнікі мелі кілепадобныя завяршэнні – гэтыя архітэктурна-дэкаратыўныя элементы былі ўпершыню на Русі ўвасоблены ў Спаскай царкве.

Сцены царквы складзены ў тэхніцы “са схаваным радам” на вапнавай рошчыне з дамешкамі дробнатаўчонай цэгля. Падмурак зроблены з бутавлага каменю на глыбіню 1 м, падчас расчысткі падмурка знойдзены кавалкі паліваных плітак ад пачатковай падлогі царквы.

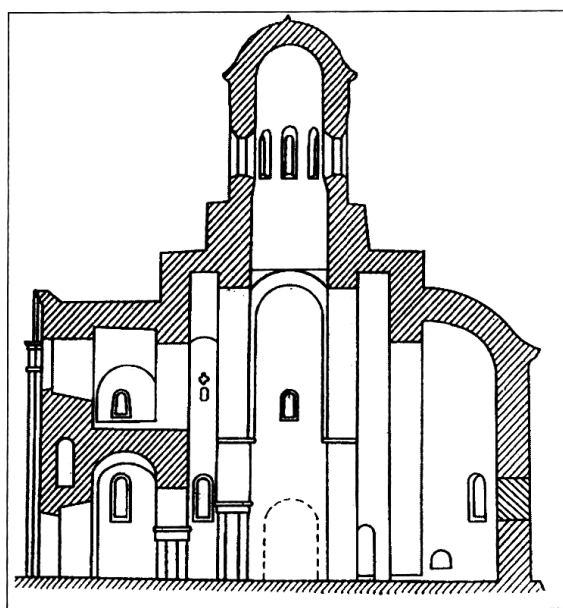
Графічная рэканструкцыя Спаскага сабора

У 2005 г. археалагічным атрадам Полацкага дзяржаўнага універсітэта былі праведзены раскопкі ў падцаркоўі храма. Даследаваны культурны пласт у васьмі склепах. Было высветлена, што ўсе склепы пабудаваны ў адзін час у межах другой паловы XVIII ст. Яны прызначаліся для пахавання вельмі паважаных асоб. Па вызначэнню антрапалага, старшага выкладчыка Емельянчык Вольгі Антонаўны, знойдзены астанкі 32 чалавек, якія можна падзяліць на дзве групы. Справа ў тым, што з усіх склепаў некранутым застаўся толькі адзін: вандалы пранікалі ў склепы ў пошуках скарбаў. У некранутой пахавальні знойдзены астанкі шасці мужчын, дастаткова сталага ўзросту, якія былі абгорнуты дарагой тканінай з срэбранай ніткай. Гэтыя косці былі аднекуль перанесены, яны больш старадаўнія. Косці з іншых склепаў належаць людзям розных узростаў – жанчынам, мужчынам, дзецям. Хто гэтыя людзі, і чаму тут пахаваны – застаецца загадкай. Дарэчы, склепы максімальна ўбудаваны ў аб’ём царквы, што з’яўляецца сведчаннем высокай культуры будаўнікоў.

Спаская царква – гэта першы помнік, у якім з усёй выразнасцю праявіліся новыя архітэктурныя формы. На думку П.А. Рапапорта, гэтыя формы сталі напрыканцы XII ст. характэрнымі для ўсяго ўсходнеславянскага дойлідства. Вежападобная кампазіцыя, багатая дэкаратыўная распрацоўка экстэр’ера, падпарадкаванасць унутранай прасторы храма да яго знешняга вобліка, несупадзенне знешніх форм і канструкцыі – гэта тыя асаблівасці, якія вылучаюць царкву з ліку іншых. Ступенчата-пірамідальная кампазіцыя верха патрабавала асаблівай дэкаратыўнай канструкцыі паміж пабудовай і галавой, Іаан адмовіўся ад трох прытвораў, а дзеля гэтага стварыў магутныя сцены і слупы. Як слушна заўважыў Л.В. Аляксееў, Еўфрасіння пагадзілася з такім кампазіцыйным рашэннем, паколькі гэта адпавядала яе ўяўленням аб месцы чалавека ў свеце. Экстэр’ер прыцягваў ўвагу сваёй скіраванасцю ўверх, высотная кампазіцыя была данінай княскай годнасці і імкненнем да Бога, сімвалам хрысціянскага духоўнага памкнення. Поцёмкі інтэр’ера пры свечках, малая прастора ўнутры храма, магутныя аб’ёмы, нізкія скляпенні нартэкса, вузкія і цесныя бакавыя нэфы – усё гэта стварае атмасферу прыгнечанасці, кантраст з экстэр’ерам наводзілі на думку аб чалавечай нікчэмнасці і вышыні Божага промыслу. Паводле Жыція Прападобнай Еўфрасінні: “Вся видимая мира сего – красна суть и славна, но вскоре минует яко сон!”.

Па назіранню Т.В. Габруса задумай дойліда з’яўлялася стварэнне глыбока сімвалічнага і ўрачыстага мастацкага вобраза храма як сімвала духоўнага гарэння. Дзеля выяўлення асноўнай мастацка-сімвалічнай ідэі паўцыркульны абрыс закамар скульптурна дапоўнены кілепадобнымі абрамленнямі, што нагадваюць языкі полымя. Барабан купала нібыта вырастаў з васьмі заостраных пялёсткаў дэкаратыўных какошнікаў, малюнак і мастацкая ідэя якіх апярэджаюць па часе матывы заходне-еўрапейскай палымнеючай готыкі. Калі трохлопасцевая форма ўжо мела прэцэдэнт ужывання ў больш ранніх помніках старажытнага мураванага дойлідства ўсходніх славян, то ў выкарыстанні кілепадобнай формы дойліду Іаану аддаецца безумоўны прыярытэт, тым болей што ў яго творы гэтая форма ўжываецца шырока, шматпланава, мэтанакіравана і гарманічна. Форма кілепадобнай аркі паходзіць з культуры старажытнай Персіі, а ва ўсходнеславянскім рэгіёне раней полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы адзначана толькі ў дэкаратыўна-прыкладным мастацтве ў выглядзе так званых “гародчатых вянцоў”.

Калі разглядаць храм выключна з канструкцыйных пазіцый, то відавочна, што спрошчаны падыход сябе цалкам спраўдзіў: храм захаваўся да нашых дзён. З усіх узведзеных на Русі “высотных” сабораў з трыма прытворамі (Суздальскі Раждзественскі сабор, Міхаіла Архангела ў Ніжнім Ноўгарадзе, Спас у Старой Разані, Параскевы Пятніцкай у Ноўгарадзе і інш.) да нашых дзён захаваўся толькі сабор Архангела Міхаіла ў Смаленску, які быў пабудаваны полацкімі майстрамі. Значэнне архітэктурнай кампазіцыі Спаскай царквы П.А. Рапапорт і Г.М. Штэндэр тлумачылі наступным чынам: “Ужэ в середине XII в. полоцкий зодчий Иоанн построил собор Спасо-Ефросиниевского монастыря – первый шаг на пути создания храмов, обладающих ступенчатой башнеобразной композицией объёма... Спасская церковь Ефросиниевского монастыря – выдающийся памятник древнерусского зодчества,

Спаса-Праабражэнская царква ў Полацку.
Падоўжны разрэз

в котором впервые с полной отчётливостью проявились черты нового стиля, ставшего характерным для древнерусской архитектуры конца XII – начала XIII в.”

Фрэскавы роспіс зроблены не адразу пасля пабудовы царквы (гэта звязана з асяданнем будынка). Па сведчанню “Жыція”, царква пабудавана за 30 тыдняў. Звычайна роспіс праводзяць праз два гады пасля пабудовы. На думку А.А. Сяліцкага, царква была асвечана без фрэскавага роспісу паміж 1133 і 1145 гг. епіскапам Іллэй (1123 – 1143 гг.). Гэта супярэчыць высновам П.А. Рапапорта, паводле якога царква пабудавана ў 1150-я гг. В.Р. Пуцко заўважыў, што крыж Еўфрасінні работы Лазара Богшы быў замоўлены к асвячэнню Спасакага сабора (1161 г.), такім чынам, даследчык пазначае час стварэння фрэсак – 1160 г. Тым не менш, пытанне пра пабудову царквы і стварэнне фрэскавага роспісу застаецца адкрытым да тых часоў, пакуль не будуць раскрыты ўсе захаваныя фрагменты. Толькі ў такім выпадку стане магчыма прачытаць “кнігу” роспісу не па асобным яе старонкам, а цалкам.

Такім чынам, царква Спаса Праабражэння з’яўляецца адзіным полацкім помнікам XII ст., дзе ва ўсё паўнаце захаваўся фрэскавы жывапіс. У XVIII – XIX стст. фрэскі былі атынкаваны і забелены, зараз праводзіцца іх комплексная рэстаўрацыя пад кіраўніцтвам Уладзіміра Васільевіча Ракіцкага. На сённяшні дзень цалкам раскрыты фрэскі барабана і падкупальнага скляпення. Падчас рэстаўрацыйных работ у барабане храма былі ўскрыты галаснікі, умураваныя ў сцяну і зробленыя з візантыйскіх амфар. Часткова зроблена і працягвае ўдакладняцца рэканструкцыя фрэскавага роспісу, які цалкам займаў сцены, слупы і скляпенні Спаса-Праабражэнскай царквы. Унутры, на тынкоўцы сцен храма размешчана вялікая колькасць графіці, зробленых кірылічным пісьмом XII – XV стст. і лацініцай XVI – XIX стст.

Вертыкальная і гарызантальная будова фрэскавага цыклу падпарадкавана структуры іерархіі нябеснай і зямной сфераў. Жывапіс уключае шматфігурныя кампазіцыі на евангельскія сюжэты і шматлікія выявы святых, размешчаных паводле філасофска-тэалагічнага візантыйскага светапогляду комнінаўскага перыяду.

Выявы святых прадстаўлены ў цёплай колеравай гаме вішнёва-чырвоных, карычневых, жоўтых, ружовых і зялёных таноў на цёмна-сінім альбо шэра-сінім фоне. Для афарбоўкі фонаў выкарыстаны мясцовы матэрыял – настой палёных яловых шышак, а ў келлі на хорах – палёная косьць, што з’яўляецца візантыйскім прыёмам. У першай, ад увахода на хоры, келлі захавалася выява постаці Еўфрасінні, якая трымае макет храма Спасакай царквы. Гэта першая графічная выява старажытнага помніка.

Фрэскі зроблены ў традыцыях візантыйскага манументальнага мастацтва. Франтальныя выявы святых спалучаюцца з экспрэсіўнымі ракурсамі фігур, разгорнутых на тры чвэрці. Па вызначэнню А.А. Сяліцкага, фрэскі Спаса-Праабражэнскай царквы вылучаюцца найбольшай арыгінальнасцю і па культурна-стылістычным асаблівасцям яны бліжэй да ноўгарадскай чым да кіеўскай школы. Гэта можа тлумачыцца агульным падабенствам развіцця хрысціянскага жывапісу паўночна-еўрапейскага рэгіёну.

Пасля роспісу царквы Еўфрасіння вырашае пабудаваць Багародзіцкую царкву мужчынскага манастыра. Месцазнаходжанне гэтага храма дагэтуль не высветлена. Існуе меркаванне, што Багародзіцкі манастыр мог размяшчацца паміж Сяльцом з тэрыторыяй Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра і Полацкам на так званых Касавер'еўскіх могілках. Складанасць іх археалагічнага вывучэння заключаецца ў тым, што могілкі працягваюць актыўна выкарыстоўвацца пад пахаванні і ў наш час, што вымушае скарыстоўваць новыя метады археалагічнага пошуку і даследавання гістарычнага помніка.

Дайце разгорнуты адказ

З якімі помнікамі полацкай школы дойлідства адзначаецца найбольшае падабенства храмаў Спас-Ефрасіннеўскага манастыра?

У чым праяўляюцца унікальныя рысы архітэктурнага вырашэння Спаскай царквы?

Літаратура

- Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.
- Архітэктурна Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 1. IX – XIV стст. Мн., 2005.
- Белямук М. Загадка царквы-пахавальні // Полацк. 1992, № 2 (17).
- Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. Мн., 2000.
- Загарульскі Э.М. Заходняя Русь IX – XIII стст. Мн., 1998.
- Памяць: Гіст.-дакум. Хроніка Полацка. Мн., 2002.
- Пуцко В. Стилистические проблемы фресок собора Спасо-Ефросиниевского монастыря в Полоцке // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 1998.
- Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI – XII стст. Мн., 1992.
- Тарасаў С.В. Полацк IX – XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

АРХЕАЛАГІЧНА-АРХІТЭКТУРНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ НА ТЭРЫТОРЫІ КНЯЖАЦКАГА БАРЫСАГЛЕБСКАГА МАНАСТЫРА Ў БЕЛЬЧЫЦЫ

Гістарычныя звесткі пра Барысаглебскі (княжацкі) манастыр. Гісторыя вывучэння Барысаглебскага (княжацкага) манастыра. Археалагічныя раскопкі Вялікага сабора. Праблема кансервацыі рэшткаў сабора і перспектывы далейшага вывучэння помніка.

Даследаванне Пятніцкай і Барысаглебскай цэркваў. Дзейнасць дойліда Іаана і архітэктурныя асаблівасці храмаў Бельчыцкага манастыра. Храм-трыконх.

Фрэскавы жываніс Пятніцкай і Барысаглебскай цэркваў. Раскрыццё фрагментаў фрэсак пры раскопках ніжняй часткі сцяны Вялікага сабора.

У першыя дзесяцігоддзі XII ст. адзін з сыноў Усяслава Брачыславіча – Барыс Усяславіч – узводзіць некалькі мураваных цэркваў. Адна з іх – гэта храм-усыпальня, размешчаны за горадам, на левым беразе Дзвіны пры ўпадзенні ў яе ракі Бельчыцы. Так быў заснаваны Барысаглебскі манастыр.

Пазней манастыр быў абкружаны каменнай сцяной з вежамі. Пра гэта паведамляе М.М. Кайгародаў, які даследаваў манастыр у 1910 – 1914 гг.: “Борисоглебский монастырь лежал в середине древней великокняжеской (полоцких князей) резиденции – в Бельчице, которая образовывала более обширный замок, чем Верхний замок... Так же и здесь весь мыс, образуемый рекою Двиной, был укреплен и образовывал крепость, в которой находились княжеские палаты и терема. Здесь же остатки фундаментов древней каменной стены Бельчицкого замка, заключавшего в себя монастырские храмы и постройки... На самом выдающемся конце мыса, образуемого правым берегом Двины и левым реки Бельчицы, находятся следы фундамента одной из башен (многогранной – не круглой), затем если повернуть вдоль реки Бельчицы, то также кое-где видны следы фундаментов, стены или крепостные, бывших построек”.

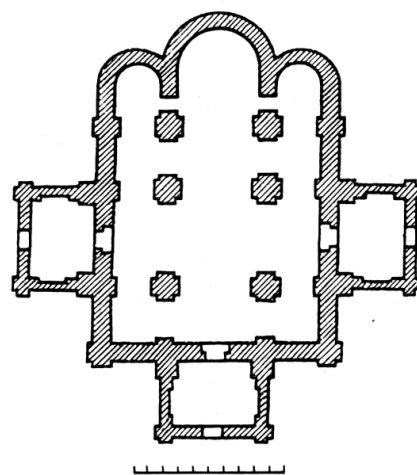
Каменныя ўмацаванні існавалі да XVII ст., калі былі знесены пасля паступовага ўкаранення уніяцкай царквы. Усяго ж на тэрыторыі манастыра даследчыкам вядома чатыры старажытных храма. З іх толькі два – Барысаглебская і Пятніцкая цэрквы – больш-менш захаваліся да XX ст. У 1929 г. камісія навукова-даследчай экспедыцыі Цэнтральных дзяржаўных рэстаўрацыйных майстэрняў на чале з І.Э. Грабаром адзначала, што цэрквы знаходзіліся ў руінах, ад іх фактычна засталіся толькі частка сцен, праўда, ўсё яшчэ на значную вышыню. Пастанова камісіі аб захаванні старажытных фрэсак і пабудове даху цэркваў не была выканана. Ужо ў сярэдзіне 30-х гг. цэрквы, пры маўклівым садзейнічанні ўлад, былі знішчаны мясцовымі жыхарамі, якія выкарыстоўвалі плінфу са сцен храмаў для ўласных патрэб.

А.А. Трусовым у 1990 г. былі праведзены археалагічныя даследаванні Вялікага сабора. Гэта быў шасцістоўпны, трохапсідны храм з трыма прытворамі. Памеры яго (без прытвораў) складалі 23,5×16,2 м. Істотнай рысай храма з’яўляецца тое, што яго купал абапіраецца не на ўсходнія чатыры слупы, а на заходнія, г. зн. падкупальная прастора была змешчана на адно члянне на захад. Шэсць слупоў дзялілі падкупальную прастору на тры нэфа. Сцены ўнутры і вонкі мелі плоскія лапаткі, па размяшчэнню адпавядаючыя слупам. Муруўка сцен “са схаваным радам”. Падлога храма выкладзена з добра загладжанай вапнавай рошчыны з буйной цямяначнай крошкай, таўшчыня заліўкі 10 – 12 см. Месцамі выяўлены рэшткі падлогі з паліваных плітак жоўтага, чырвонага, зялёнага і зеленавата-жоўтага колеру. Магчымае датаванне храма – 20 – 30-я гг. XII ст.

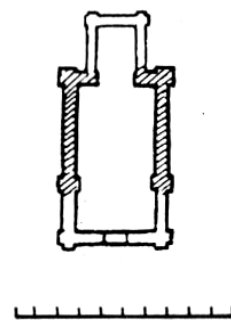
Падлога ў цэнтральнай частцы храма была пакрыта паласою шырынёй 13 – 15 см фрэскавага роспісу. Аналагічная паласа размяшчалася ўнізе сцяны. Сцены сабора былі пакрытыя фрэскавым роспісам.

Зараз сабор знаходзіцца пад зямлёй і пра яго існаванне нагадвае адзін толькі пагорак, з якога дзе-нідзе праглядаюць рэшткі старажытных муруў. Праз помнік праходзіць асфальтаваная дарога і такім чынам пляцоўка, на якой размешчаны храм, засталася незабудаванай. Перспектывы вывучэння храма відавочныя: па-першае, з мэтай дакладнага і найбольш поўнага вызначэння яго культурна-стылістычнай прыналежнасці, па-другое, дзеля рэстаўрацыі ці хаця б кансервацыі рэшткаў сабора. Храм варты аднаўлення, ці па меншай меры музейфікацыі.

Пятніцкая царква – невялікая па памерах і вельмі пераробленая падчас рамонтаў XVIII ст. Царква ўяўляла сабой кампактны, прамавугольны ў плане (5,75×5,1 м) аднанэфны, аднаапсідны храм. У XVIII ст. была перабудавана апсіда, пачатковая апсіда была прамавугольная, з лапаткамі на вуглах. Тэхніка муруўкі сценаў “са схаваным радам”. Сцены змураваны з высокакаснай плінфы з клеймамі. Дэкаратыўнасць муруўкі была падкрэслена падфарбоўкай палос плінфы чырвона-карычневым

Вялікі сабор у
Гомелі

Пятніцкая царква

Барысаглебская царква Бельчацкага манастыра: малюнак XIX ст.

колерам. Да XX ст. захаваліся дзве старажытныя сцяны (паўночная і паўднёвая) з плоскімі лапаткамі на канцах. Пад царквой змяшчалася крыпта, такім чынам, царква з'яўлялася ўсыпальняй.

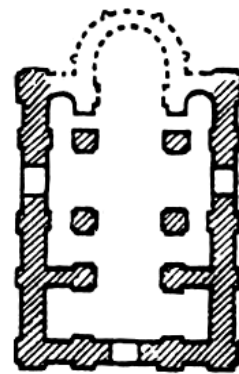
Унутры царква была атынкавана і пакрыта фрэскавым роспісам. Падчас раскопак знойдзены пліткі падлогі з палівай. Тут жа, у царкве, знаходзілася фрэска Барыса і Глеба, што дазваляе выказаць меркаванне аб пачатковай назве царквы Барысаглебская. Адно з верагодных яе прызначэнняў – царква-пахавальня князя Барыса Усяславіча. Датаванне царквы – XII ст.

Пятніцкая царква Бельчыцкага манастыра: малюнак XIX ст.

Архітэктанічна Пятніцкая царква не мае аналагаў сярод помнікаў мураванага дойдства і на думку Т.В. Габруся з'яўляецца экстрапаляцыяй у ім прасцейшага тыпу драўлянага праваслаўнага храма таго часу. Яна з'яўляецца першым храмам-пахавальняй з падземнай крыптай; гэты тып храма, верагодна, запазычаны з паўднёвых краін.

Барысаглебская царква Бельчыцкага манастыра яшчэ ў 1929 г. узвышалася да аснавання скляпенняў. Захаваліся тры сцяны храма, усходняя цалкам адсутнічала. Усходняя частка Барысаглебскай царквы была ўскрыта падчас пракладання інжэнерных сетак у 2003 г. У тым жа годзе Д.У. Дукам быў праведзены археалагічны нагляд. Высветлілася, што апсіда XVIII ст. была прамавугольная ў плане, слядоў больш ранняй апсіды не выяўлена.

Барысаглебская царква

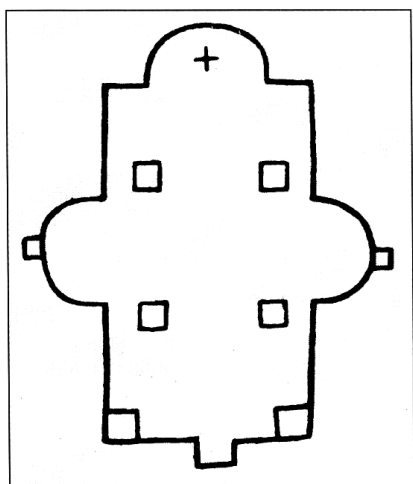
Царква трохнэфная, шырынёй каля 8,3 м. Даўжыня храма дакладна не высветлена. Бакавыя нэфы вельмі вузкія. Царква, верагодна, мела хоры. Магчыма, спачатку царква мела паўкруглую апсіду. Муроўка сцен цагляная “са схаваным радам”. “Паласатасць” муроўкі была ўзмоцнена афарбоўкай цэгля ў карычнева-чырвоны колер (аналагічная з’ява зафіксавана і ў Пятніцкай царкве). Па плане і камапзіцыі вежападобнага верху назіраецца падабенства Барысаглебскай і Спаскай цэркваў. Датаванне храма – першая палова XII ст. У канструкцыі храма ўжыта дрэва: па перыметру будынка праходзіў пояс драўляных сувязей з дубовых брусоў крыху ніжэй узроўня вокнаў. Паводле Т.В. Габруся, у архітэктоніцы храма выразна вылучаюцца элементы ўплыву раннехрысціянскага дойлідства Закаўказзя, што сведчыць пра духоўна-практычныя стасункі з праваслаўнымі манастырамі закаўказскага рэгіёна.

У складзе манастыра знаходзіўся яшчэ адзін храм, які быў адкрыты ў 1790 г., калі да старажытнай Барысаглебскай царквы дабудоўвалі новую рызніцу. Тады рабочыя натыкнуліся на падмуркі, якія былі дастаткова падрабязна апісаны і зафіксаваны ў выглядзе графічнага малюнка. Гэты графічны малюнак на сённяшні дзень з’яўляецца адзінай дакументальнай крыніцай.

У канцы XIX ст. рэшткі царквы даследаваў А.М. Паўлінаў, які адзначыў, што сцены былі змураваны з якаснай плінфы, на рошчыне з дамешкамі бітай цэгля, а сярэдзіна іх запоўнена бутам. Ім знойдзена таксама лякальная плінфа са скругленым тарцом. Царква была аднаапсіднай, вельмі выцягнута ў даўжыню. З поўначы і поўдня, прыкладна пасярэдзіне бакавых сцен, выдаваліся адкрытыя ўнутр паўкруглыя выступы. Пад алтарнай часткай размяшчаўся вялікі склеп, верагодна, крыпта. Чатыры квадратныя слупы дзялілі прастору храма на тры нэфы, аднак бакавыя нэфы былі вельмі вузкімі з-за таго, што слупы размяшчаліся блізка да сцяны, непасрэдна каля паўкруглых выступаў. Такі чынам, унутры царквы

знаходзілася прастора зальнага характару, якая мала чым нагадвала звычайную планіроўку храма. Бакавыя паўкругжы-конхі адыгрываюць і дэкаратыўную, і канструкцыйную ролю.

Храм мае мала агульнага з традыцыйнымі полацкімі цэрквамі XII ст. На думку В.В. Вароніна, гэты храм належыць да тыпа трыконхаў, распаўсюджаных у храмавай манастырскай архітэктуры Афона, Балгарыі, Румыніі і асабліва Сербіі на працягу сямі стагоддзяў – з XI па XVII. Бакавыя конхі былі звязаны з асаблівым размяшчэннем манастырскага царкоўнага спева, у Балгарыі, напрыклад, конхі называліся “пеўніцамі”. Значыць, чацвёрты бельчыцкі храм відавочна манастырскі. З ліку трыконхаў ён належыць найстаражытнейшым узорам, што дазваляе сцвердзіць яго матэрыял і тэхніка.

Храм “з бакавымі апсідамі”
Бельчыцкага манастыра паводле
малюнка канца XVIII ст.

Паводле Т.В. Габруся, знешні воблік храма ўсёж-такі меў рысы падабенства з іншымі помнікамі полацкай школы дойлідства. Гэта праявілася перш за ўсё ў дынамічнай пірамідальна-яруснай, аб’ёмна-прасторавай кампазіцыі, сам жа храм даследчык адносіць да крыжова-купальнага тыпа лагічнага варыянта, характэрнага для полацкага дойлідства.

Даследчык старажытнага фрэскавага жывапісу А.А. Сяліцкі адзначыў, што бельчыцкія храмы былі распісаны ў першай палове XII ст. Найбольш раннім помнікам з’яўляецца Вялікі сабор, які быў распісаны ў пачатку стагоддзя. Роспіс Пятніцкай царквы зроблены раней Барысаглебскай, дзесці ў першай палове XII ст. Фрэскі Барысаглебскай царквы датуюцца шырока ў межах XII ст.

Калі рабіць падсумаванне вынікам археалагічных раскопак на тэрыторыі Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра, то нельга не заўважыць іх фрагментарны характар. Культурны пласт каля помнікаў старажытнага дойлідства не вывучаўся, толькі ў выніку археалагічнага нагляду ПДУ у 2003 г. удалося прасачыць характар культурнага пласта і вызначыць яго стратыграфію на асноўнай гістарычнай частцы былога манастыра. Патрабуе дзяржаўнай падтрымкі і праблема музеефікацыі помнікаў манументальнага дойлідства на тэрыторыі былога Бельчыцкага манастыра. А дзеля гэтага неабходна будзе праводзіць комплексныя археалагічныя раскопкі.

Дайце разгорнуты адказ

З якімі помнікамі полацкай школы дойлідства адзначаецца найбольшае падабенства храмаў Барысаглебскага манастыра?

Якія храмы Барысаглебскага манастыра, на вашу думку, яшчэ могуць быць адноўлены на сваім гістарычным месцы?

Літаратура

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.

Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 1. IX – XIV стст. Мн., 2005.

Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка. Мн., 2002.

Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI – XII стст. Мн., 1992.

Тарасаў С.В. Полацк IX – XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

ПОЛАЦКАЯ ШКОЛА ДОЙЛІДСТВА

Звесткі пісьмовых крыніц пра помнікі полацкага манументальнага дойлідства. Асаблівасці і асноўныя рысы полацкай школы дойлідства (погляды айчынных і замежных вучоных). Праблемы храналогіі помнікаў полацкага манументальнага дойлідства XII – XIII стст. Распаўсюджванне здабыткаў полацкіх дойлідаў на тэрыторыі Усходняй Еўропы: гістарыяграфія праблемы.

Праблема развіцця полацкага манументальнага дойлідства XI – XII стст. надзвычай актуальная ў сучаснай гістарычнай навуцы. Феномен існавання самабытнай школы дойлідства з выразнымі непаўторнымі рысамі на Полаччыне ў XII ст. – факт вельмі значны. Па вобразнаму вызначэнню М.В. Гогаля: “Архітэктура – гэта той жа летапіс свету, калі летапісы маўчаць, яна пачынае гаварыць”.

У сучасным мастацтвазнаўстве ў развіцці манументальнага сакральнага дойлідства Старажытнай Русі вылучаюць два асноўныя перыяды. Першы з іх характарызуецца як дзяржаўна-мітрапалічны (X – XI стст.), другі – прыдворна-княжацкі ці епіскапскі (канец XI – сярэдзіна XIII стст.). Першы манументальны помнік, пабудаваны на Полацкай зямлі, – гэта храм св. Сафіі. Сафія пабудавана ў межах першага этапа развіцця старажытна-беларускай храмавай архітэктуры. Да будаўніцтва полацкай Сафіі на Русі працавалі тры грэчаскія арцелі: першая ўзвяла Дзесяцінную царкву, другая – Чарнігаўскі Спас (пачатак 1030-х гг.), трэцяя – Сафіі ў Кіеве і Ноўгарадзе, цэрквы Ірыны і Георгія ў Кіеве. Параўнанне ўсіх трох Сафій, на думку вядомага расійскага гісторыка Л.В. Аляксеева, паказвае, што полацкую будавала асобная арцель. Паміж трыма Сафіямі ёсць рысы падабенства: усе пабудаваны ў новай частцы горада (Горад Яраслава, недаўна ўмацаваны дзядзінец у Ноўгарадзе, новы дзядзінец – Верхні замак у Полацку). Аднак у полацкай Сафіі ёсць істотныя рысы адрознення: падоўжаная алтарная частка, падкупальныя слупы, ва ўсходняй частцы храма алтарная перагародка перанесена на адзін нэф на ўсход, полацкая Сафія мае 5 папярочных нэфаў, а не чатыры, некаторая “базілікальнасць” плана з выцягнутымі нэфамі. Самая істотная рыса – план сабора сіметрычны па абедзвюм восям, што сведчыць пра некаторую выцягнутасць уверх. Гэтае імкненне ўверх невядома ў Сафіях Кіева і Ноўгарада. Узнёсласць храмаў характэрна для помнікаў полацкай школы дойлідства XII ст.

На думку С.В. Тарасава і І.У. Ганецкай, найбольш блізкія аналогіі полацкай Сафіі прадстаўляюць сінхронныя па часу помнікі Балкан

(напрыклад, Сафія ў Ахрыдзе найбольш падобна па прапорцыях на полацкую Сафію). Аднак Т.В. Габрусь аспрэчвае гэтую тэзу і звяртае ўвагу, што памеры плана Св. Сафіі ў Ахрыдзе 27,5×17,6 м і яна з'яўляецца іншай па тыпалогіі базілікай, чым Сафійскі сабор у Полацку. Даследчык выказвае меркаванне, што полацкую Сафію будавалі ноўгарадскія майстры. Аднак у даследчыкаў не выклікае прэрэчанняў думка аб тым, што ў Сафійскім саборы былі закладзены ўсе асноўныя ідэі, якія атрымалі далейшае развіццё ў помніках мураванага дойлідства на працягу наступнага стагоддзя.

Пасля ўзвядзення Сафійскага сабора мураванае храмавае будаўніцтва ў Полацку прыпыняецца больш чым на паўстагоддзе. Аднаўленне будаўніцтва храмаў адбываецца пры епіскапе Міне (1105 – 1116 гг.). Большасць даследчыкаў (М.М. Варонін, М.К. Каргер, П.А. Рапапорт і інш.) адзінадушна адзначаюць, што наступным вядомым помнікам манументальнага дойлідства з'яўляецца Вялікі безымянны сабор Бельчыцкага манастыра. Гэтая царква падобная на царкву Спаса на Бераставе ў Кіеве, магчыма, яе будавала адна арцель. Кіеўскі храм датуецца мяжой XI – XII стст., вергодны час будаўніцтва Вялікага сабора ў Бельчыцы – пачатак XII ст. Асаблівасцю помніка з'яўляецца перанос падкупальнай прасторы на адно члянэнне на захад, пры гэтым храм набыў моцна ўзвышаную цэнтральную частку. Гэтая царква, па вызначэнню П.А. Рапапорта, працягнула традыцыі ступенчата-пірамідальных храмаў старажытнай Русі і ў той жа час прадставіла шырокія магчымасці для далейшай мастацкай распрацоўкі. На думку М.М. Вароніна, у параўнанні з Кіеўскім храмам, полацкі сабор прадстаўляе значны крок наперад у вырашэнні шэрагу мастацкіх і канструкцыйных пытанняў. Паводле Т.В. Габруся, крыжова-купальная кампазіцыя Вялікага сабора з трыма прытворамі ў далейшым стала першаўзорам для шэрага помнікаў як полацкага рэгіёна, так і іншых школ старажытнага дойлідства ўсходніх славян (цэрквы на дзядзінцы ў Полацку, Міхаіла Архангела і Троіцкай на Клоўцы ў Смаленску, Пятніцкай у Ноўгарадзе, Успенскай у Чарнігаве, Спаскай у Ноўгарадзе-Северскім, Успенскай у Старой Разані, Нараджэння Багародзіцы ў Суздалі, Георгіеўскай у Юр'еве-Падольскім і інш.). Магчыма назва – Барысаглебскі – магла быць страчана пасля разбурэння храма ў XVI ст.

Храм-пахавальня полацкіх епіскапаў яшчэ існаваў у 1563 г. пад назвай Георгій Вялікі (паводле звестак аб узяцці горада Іванам IV). У 1580 г. падчас перадачы Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра езуітам храм ужо быў блізкі да разбурэння. Будаваў храм бацька Еўфрасінні князь Георгій Усяславіч. Менавіта ён запрасіў у Полацк новую будаўнічую арцель з Візантыі ці, прынамсі, новага дойліда. Архітэктурныя навацыі на думку П.А. Рапа-

порта, праявіліся ў аднаапсіднасці, складанай форме галерэй і інш. рысах, што раней не было вядома на Русі. Сувязь Полацка з Царградом была даўняй: сястра князя Георгія ў 1106 г. была аддадзена замуж за візантыйскага імператара.

Трэці храм, вельмі падобны на два папярэдніх, быў узведзены ў пачатку XII ст. на стрэлцы Ніжняга замка, верагодна, тымі ж майстрамі. Храм з'яўляўся ўсыпальняй полацкіх князёў і таксама меў выразную трохпрытворную канструкцыю.

Паводле Л.В. Аляксеева, у сярэдзіне XII ст. пачынаецца новы этап развіцця полацкай школы дойлідства, уласна яе сталенне. Манах Бельчыцкага манастыра Іаан, верагодна, падчас будаўніцтва Вялікага сабора вучыўся ў грэкаў. Пасля ад'езду грэкаў манах-дойлід Іаан стаў шукаць свой метады будаўніцтва "высотнага" сабора і ўпершыню апрабіраваў яго ў Бельчыцы (цэрквы Параскевы Пятніцкай, Барыса і Глеба). Дарэчы, да "ўзнёсласці" сабораў імкнуліся многія майстры ў іншых усходнеславянскіх землях (напрыклад, дойлід Мікола ў Вышгарадзе), аднак беспаспяхова. За творчымі памкненнямі Іаана пільна сачыла Еўфрасіння, ад якой майстар атрымаў першую замову пабудавань у жаночым манастыры другі каменны храм, што ён палічыў выканаць з вялікім гонарам.

Вядома, што перад зыходам Еўфрасінні ў Святую Зямлю (1163 г.) па яе загаду быў пабудаваны мужчынскі манастыр Багародзіцы. Асноўны храм гэтага манастыра мог будаваць Іаан. Магчыма, што гэты манастыр размяшчаецца на тэрыторыі сучасных Касавер'еўскіх могілак. Дагэтуль археалагічныя раскопкі на Касавер'і не праводзіліся, паколькі могілкі дзейнічаюць і зараз.

Храм Архангела Міхаіла на Верхнім замку пабудаваны ў 1180-х гг. Аналагічны храм быў узведзены полацкімі майстрамі ў Смаленску ў 1190-х гг. Як заўважае Л.В. Аляксееў, зачараваныя характвам сабора смаленскія дойліды пачалі будаваць цэрквы на манер полацкіх, аднак новаадбудаваныя храмы трохпрытворнай канструкцыі былі нетрывалымі, метады Іаана аказаўся куды больш надзейны.

Магчыма ў трэцяй чвэрці XII ст. пабудавана Царква-на-рове. Большыя цяжкасці з датаваннем храма тыпу Трыконх, які быў узведзены, верагодна, напрыканцы XII ст. Дагэтуль застаецца адкрытым пытанне аб полацкім мураваным дойлідстве XIII ст.

Паводле Г.В. Штыхава і Ю.А. Якімовіча, характэрнымі рысамі полацкай школы дойлідства XII ст. з'яўляюцца наступныя: будынкі выцягнутыя ў плане, бакавыя нефы больш вузкія, дамінуе сярэдняя апсіда, бакавыя апсіды знадворку не выяўлены і найчасцей схаваны ў тоўшчы алтарных сцен, храмы і княжацкія царквы маюць вежападобную канструкцыю.

У цэлым, калі характарызаваць цэнтральна- і паўднёваеўрапейскія ўплывы ў полацкай архітэктуры XII ст., то іх можна звесці да наступных: 1) наяўнасць выразнай цэнтральнай апсіды, 2) выцягнутасць плана, 3) вузкія бакавыя нэфы, 4) перанос купала на адно члянэнне на захад, 5) імкненне да цэнтрычнай кампазіцыі. Усе гэтыя асаблівасці набліжаюць полацкія храмы да крыжова-купальных базілік. Полацкае манументальнае дойлідства XII ст. развівалася на аснове крыжова-купальнага храма, аднак перыферыйнае становішча княства на сутыку розных цывілізацый (усходнеславянскай, візантыйскай, рамана-гатычнай) абумовіла шэраг непаўторных рыс (моцна выцягнуты крыжова-купальны храм складанага тыпу з адметнай дэкаратыўнай сістэмай).

Безумоўна перспектыўным накірункам сучаснай полацкай археалогіі з'яўляецца пошук новых помнікаў манументальнага дойлідства. Найбольш прывабнай у гэтым плане з'яўляецца тэрыторыя Верхняга замка, дзе на адносна кампактнай тэрыторыі ў сталым сярэднявеччы размяшчалася вялікая колькасць манастыроў. Даследчыкаў чакаюць новыя адкрыцці і новыя старонкі гісторыі яшчэ будуць унесены ў летапіс архітэктурных традыцый старажытнага Полацка.

Дайце разгорнуты адказ

У чым праяўляліся адметныя рысы полацкай школы дойлідства XII ст.? Чаму, на вашу думку, падчас феадальнай раздробленасці Полацкай зямлі ў XII ст. адбыўся росквіт культуравага мураванага дойлідства?

Літаратура

Алексеев Л. Княжеское строительство полоцких князей (XI – XII вв.) // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 1998.

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.

Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 1. IX – XIV стст. Мн., 2005.

Ганецкая І. Асаблівасці Полацкага дойлідства XI – XII стст. у рэчышчы развіцця архітэктуры цэнтральнай і заходняй Еўропы // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 1998.

Тарасаў С. Полацкая Сафія // Наша ніва. 1994. № 8, 9.

Хозеров И.М. Белорусское и смоленское зодчество XI – XIII вв. Мн., 1994.

МАТЭРЫЯЛЬНАЯ КУЛЬТУРА СТАРАЖЫТНАГА ПОЛАЦКА ПА ДАДЗЕННЫХ АРХЕАЛАГІЧНЫХ КРЫНІЦ

Кавальскае рамяство, ювелірная справа. Крыж Еўфрасінні Полацкай. Гарбарна-шавецкае рамяство, віды старажытнага абутку. Апрацоўка дрэва, косці, каменя.

Ганчарства: кухонны, сталовы, тарны посуд. Спосаб вырабу посуду на ганчарным крузе. Тыпалагічная класіфікацыя гаршкоў, найбольш масавага матэрыялу з археалагічных раскопак.

Вытворчасць керамічных будаўнічых матэрыялаў (плінфа, пліткі для падлогі, кафля, дахоўка і інш.).

Адліўка вырабаў у каменных раз'ёмных формах. Абразоў "Канстанцін і Алена" – шэдэўр дробнай пластыкі XII ст.

Знешні гандаль. Вырабы паўднёварускай вытворчасці, знойдзеныя ў Полацку (оўручскія праселкі, царкоўныя прыналежнасці, шклянныя вырабы і інш.). Самшыт з Каўказа. Амфары з Прычарнамор'я. Пацеркі з Візантыі і Сярэдняй Азіі.

Вызначэнне сфрагістыкі. Віслыя свінцовыя пячаткі і пломбы з Полацка. Помнікі эпиграфікі.

Археалагічныя адкрыцці апошніх гадоў з раскопак у Полацку.

Самабытныя і інтэграцыйныя рысы матэрыяльнай культуры палачан.

Да XVI ст. Полацк з'яўляўся найбуйнейшым гандлёвым і рамесным цэнтрам на тэрыторыі Беларусі. Тут квітнелі і развіваліся рознага роду рамёствы, заключаліся гандлёвыя здзелкі з суседнімі гарадамі і замежнымі краінамі, запрашалася дыпламатычныя місіі і ўсё гэта абумоўлівала рост велічы полацкага княства, намесніцтва, ваяводства. Пасля XVI ст. палітычнае значэнне Полацка зменшылася, аднак, як паказваюць вынікі археалагічнага вывучэння Полацка, яго матэрыяльная культура ў XVI – першай палове XVII стст. перажывала стадыю росквіту. Гэты росквіт быў абумоўлены набыццём Полацкам магдэбургскага права (1498 г.), пашырэннем кантактаў з заходнееўрапейскім светам, пранікненнем новых тэхналогій рамеснай вытворчасці, запатрабаваннямі моды ў асяроддзі вышэйшых гарадскіх саслоўяў і інш.

Апрацоўка чорных металаў з'яўлялася важнейшым відам рамяства. Па вызначэнню Г.В. Штыхава, непасрэдных слядоў вытворчасці жалеза на тэрыторыі старажытнага горада IX – XIII стст. не зафіксавана. Даследчык зрабіў выснову, што таварная крыца прывозілася ў горад з сельскай мясцовасці. У Полацку XII – XIII стст. знойдзена крыца (вага 2,5 кг, дыяметр 15 см) і рэшткі вытворчай пабудовы, у якой апрацоўваліся чорныя металы. Паводле раскопак у двары былога езуіцкага калегіўма ў 2001 – 2003 гг. былі

зафіксаваны ніжнія часткі печаў-домніц, што сведчыць аб металургіі жалеза непасрэдна на тэрыторыі Вялікага пасада ў XVI – XVII стст.

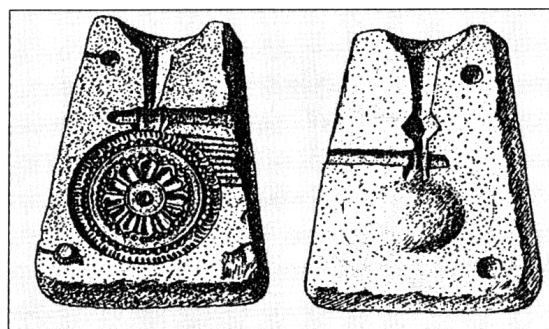
Гарадскія рамеснікі атрымалі сталь, важнейшымі прыёмамі вырабу прылад з жалеза і сталі былі: каванне, зварка, у тым ліку жалеза і сталі, тэрмічная апрацоўка сталі, рэзка зубілам і прабіванне адтулін, абточванне на тачальных кругах і шліфоўка, паянне жалеза і сталі і пакрыццё іх каляровымі металамі, чаканка і інкрустацыя (часцей за ўсё меддзю). Асартымент вырабаў з чорных металаў вельмі багаты. Гэта зброя, будаўнічыя матэрыялы, побытавыя рэчы, дэталі конскай вупражы, рамесныя інструменты, замкі, ключы і г. д. Полацкія рамеснікі валодалі ўсімі тэхнічнымі прыёмамі апрацоўкі чорных металаў, якія былі вядомы ва ўсходнеславянскім рэгіёне.

Ліцейная справа актыўна развівалася ў Полацку са старажытных часоў. Каляровыя металы – сыравіна для златарскай справы – былі цалкам прывазнымі. Асноўнай сыравінай для вытворчасці ювелірных рэчаў з’яўлялася медзь, волава, свінец і іх сплавы – бронза, латунь і інш., асабліва шмат у пластах XIII ст. знойдзена свінца, з якога рабіліся побытавыя рэчы, асобныя кавалкі ліставога свінца вагой да 3 кг прызначаліся для пакрыцця дахаў шматлікіх мураваных храмаў. Доказам мясцовай златарскай вытворчасці з’яўляюцца знаходкі формаў для адліўкі ювелірных упрыгожванняў з рэшткамі каляровых металаў на сценках, ювелірны брак. Сёння вядома існаванне чатырох ювелірных майстэрняў X – XII стст. ў розных частках горада.

З гатовых златарскіх вырабаў X – XIII стст. вылучаюцца калекцыі скроневых кольцаў – найстаражытнейшага жаночага ўпрыгожвання ўсходніх славян, пярсцёнкаў, бранзалетаў, прывесак, ланцужкоў, бубенчыкаў, спражак, фібул, прадметаў вайскавай справы і рэлігійнага кulta.

Гарбарна-шавецкае рамяство Полацка прадстаўлена вялікай калекцыяй скуранага абутку XI – XIII стст., прыладамі рамеснай вытворчасці.

Цалкам даследавана гарбарная майстэрня. Старажытны полацкі абутак падзяляецца на тры асноўныя тыпы: чаравікі, поршні і боты. Самымі распаўсюджанымі былі чаравікі (чаравік меў вораты-берцы, якія прыкрывалі шчыкалатку), у пластах XI – XII стст. знойдзены толькі гэты від абутку, некаторыя з іх, пераважна жаночыя, у наступным стагоддзі ўжо ўпрыгожваліся вышыўкай.

Каменная форма для адліўкі прывесак з салярным арнамантам.

Полацк, першая палова XIII ст.

У XVI ст. з'яўляецца прынцыпова новы тып абутку на цвёрдым абцасе. Тыпы абутку сталі больш разнастайнымі, з'явіліся туфлі. Абцас стаў умацоўвацца спецыяльнымі набойкамі – абутковымі падкоўкамі. У пластах XVI – XIX стст. абутковыя падкоўкі на мужчынскі і жаночы абутак сустракаюцца вельмі часта. Адным з цэнтрам па рамеснай вытворчасці і рамонту абутку з'яўлялася паўночна-ўсходняя частка Вялікага пасада. Як паказалі вынікі археалагічнага нагляду, тут існавалі рамесныя майстэрні і лаўкі са спецыялізацыяй па продажы абутку.

Керамічны посуд з'яўляецца самай распаўсюджанай катэгорыяй археалагічных знаходак у Полацку. Начынне, якое захавалася цалкам, вылічваецца адзінкамі, пераважная большасць посуду прадстаўлена фрагментамі. Самай распаўсюджанай формай посуду ў IX – XVIII стст. заставаўся гаршчок. Менавіта дзякуючы знаходкам керамічнага посуду Г.В. Штыхаў прадатаваў найбольш старажытную частку полацкага паселішча (перадграддзя) на правым беразе Палаты, вызначыўшы роменскія аналагі.

Самы ранні керамічны посуд з Полацка – ляпныя гаршкі, тыповыя для культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганаў. Прыналежнасць гэтай культуры да крывічоў не аспрэчваецца большасцю сучаснымі даследчыкамі. У X – XI стст. распаўсюджваецца ганчарны круг і з'яўляецца спачатку падпраўлены на ганчарным крузе посуд, а затым і цалкам кругавая кераміка. Посуд дзеліцца на кухонны, сталовы і тарны. Да сярэдзіны XVI ст. полацкі керамічны посуд выраблялі на ручным ганчарным крузе, сапраўдная рэвалюцыя ў ганчарнай справе адбылася пасля з'яўлення і засваення тэхналогіі “тачэння” на нажным ганчарным крузе. У XVI – XVIII стст. рэзка ўзрастае асартымент посуду, асобнае месца надаецца яго аздабленню, з'яўляецца звыш дзесяці тэхнік роспісу керамікі, пералік адных толькі тыпаў керамічнага посуду займае некалькі дзесяткаў найменняў (гаршкі, патэльні, талеркі, макотры, латкі, міскі, збаны, біклагі, кружкі, куфлі, памадныя слоікі і інш.). Асобныя дэкаратыўныя тыпы посуду прызначаліся выключна дзеля аздаблення. У дворыку мастацкай школы знойдзена прадстаўнічая калекцыя распісных талерак (каля 30), што можа сведчыць пра існаванне на гэтым месцы лаўкі са спецыялізацыяй па продажы дэкаратыўнага посуду ў XVII ст.

На падставе тыпалагічнай класіфікацыі керамічнага посуду археолагамі зроблены важныя высновы аб датаванні тых ці іншых археалагічных комплексаў, ступені развіцця ганчарных рамёстваў. Асобнае месца займае імпартаваная кераміка – для XI – XIII стст. гэта пераважна амфары, якія прывозіліся з Прычарнамор'я, карчагі з Кіева, час бытавання якіх дасягае XIV – XV стст. Гэтае начынне выкарыстоўвалася як тарнае.

Асобнае месца займае плінфа – старажытная цэгла, з якой рабіліся полацкія храмы XI – XII стст. Таўшчыня плінфы звычайна не перавышала

3 – 4 см, затое шырыня і даўжыня дасягалі 19 – 22 см. Знойдзены ў вялікай колькасці разнастайныя дэкаратыўныя пліткі падлогі храмаў. Застаецца не высветленым пытанне аб месцы, дзе выраблялася полацкая плінфа. Факт яе мясцовай вытворчасці бясспрэчны, відавочна, што цэнтраў па вытворчасці плінфы магло быць некалькі. Адзін з іх, верагодна, знаходзіўся на Востраве, другі – у Экімані, трэці – непадалёк ад Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра. Усе тры месцы ўказваюць на значную адлегласць ад найбольш заселеных частак горада, паколькі вытворчасць плінфы была справай пажаранебяспечнай і акрамя таго патрабавала вольнай ад забудовы тэрыторыі.

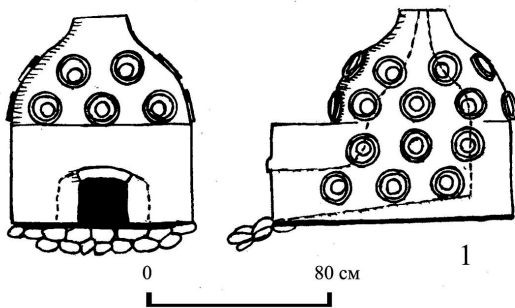
Графічная рэканструкцыя інтэр'ера жылля палачаніна сярэдзіны XVI – XVII стст.

У XIV ст. з'яўляецца брусковая цэгла, аднак у Полацку яна археалагічна выяўлена толькі ў пластах XV ст. Падчас дзейнасці археалагічнай экспедыцыі ПДУ на тэрыторыі паўночнай частцы Запалоцкага пасадку ў 2003 г. быў разбіты шурф, у якім была адкрыта печ, зробленая з брускавай цэгля і гаршковай кафлі. Гэты факт сам па сабе вельмі адметны, паколькі дагэтуль печы XV ст. у Полацку былі знойдзены толькі ў княжацкім цараме на Верхнім замку. Паводле пісьмовых крыніц вядома, што з наданнем Полацку магдэбургскага права (1498 г.) паміж 1508 – 1510 гг. было вырашана паставіць ратушу “ў месцы годном”, дзеля чаго адмыслова пабудаваная цагельню (плітніцу) у мястэчку Бор (магчыма, сучасная Баравуха 2 ці 3).

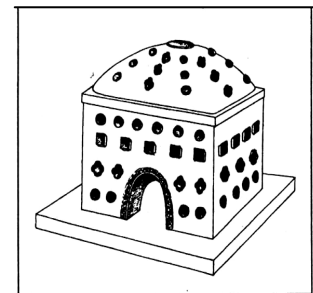
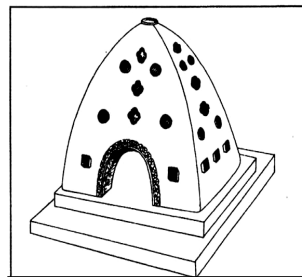
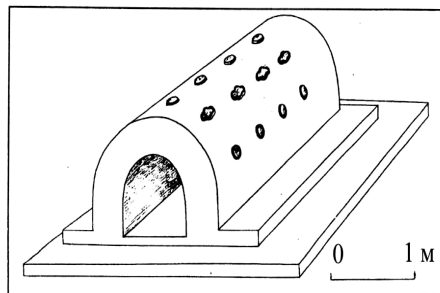
Масавая драўляная забудова з'яўлялася вельмі кансерватыўнай і практычна не зведала зменаў на працягу XI – XVII стст. У першай палове XVI ст. з'яўляюцца першыя дамы са шклянымі вокнамі. Прыкладам такога дома з'яўляецца пабудова першай паловы XVI ст., выяўленая падчас раскопак 2002 – 2003 гг. у двары былога езуіцкага калегіўма. У XVII ст. большасць пабудоў шляхты і заможных мяшчан мелі шкляныя вокны (для прыкладу заўважым, што аналагічная з'ява ў гарадах Расіі адзначаецца толькі з канца XVIII ст.). Аднак развіццё масавага мураванага свецкага і культавага дойлідства адзначаецца ў Полацку не раней за сярэдзіну XVIII ст., хаця асобныя цагляныя дамы гараджан вядомы з XVII ст. У XVII – XVIII стст. для пакрыцця і аздаблення дахаў шырока ўжываецца керамічная дахоўка двух асноўных тыпаў: плоская і хвалістая. Асабліва шмат дахоўкі знойдзена на месцы размяшчэння езуіцкага калегіўма, каталіцкіх і праваслаўных манастырскіх збудаванняў.

У тэхналогіі будаўніцтва печаў у XIV – XV стст. назіраюцца новыя якасныя змены, якія звязаны з вынаходніцтвам кафлі. Замест старых глінабітных і печаў-каменак усё часцей у дамах заможных палачан пачалі будавацца печы з выкарыстаннем гаршковай кафлі. Гэта аблегчыла канструкцыю печаў і зрабіла іх больш практычнымі. Паступова кафля з

выключна ўтылітарнага вырабу пераўтварылася ў твор дэкаратыўнага мастацтва. Печы з гаршковай кафлі пачалі будавацца ў Полацку з 1403 г. (вызначана дэндрахраналагічным метадам). Печы гэтага часу зафіксаваны ў княжацкім цераме на Верхнім замку. У пясце XV ст. выяўлена аснова печы, якая была пабудавана ў Запалоцці.

Графічная рэканструкцыя печы XV ст. з Запалоцця (зроблена А. Салаўёвым)

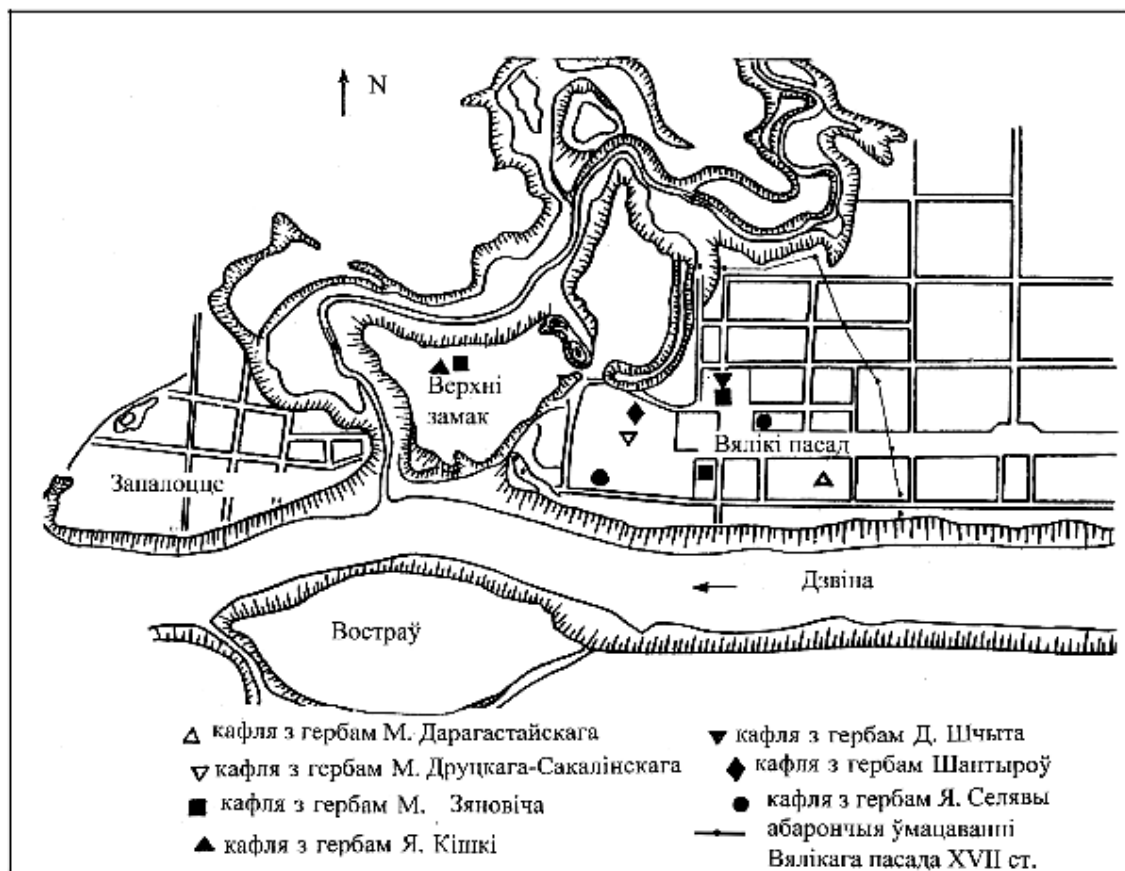
Графічная рэканструкцыя печы XIV – XV стст. з княжацкага церама (паводле Ю.А. Заяца)

Печы з гаршковай кафлі працягваюць ужывацца і ў XVI ст., а ў дамах простых палачан нават у XVII ст. У XVI ст. гаршковую кафлю выцясняе каробчатая, альбо сценавая. Печы са сценавай кафлі патрабавалі прынцыповага змянення спосабу ацяплення ад праматочнага да камернага, г. зн. дамы пачалі атапляцца не пачорнаму, як раней, а праз комін. У Полацку існавала каля сотні арнаментальных матываў кафлі у розных стылях готыкі (XV ст.) рэнесанса (першая палова XVI ст.), маньерызма (канец XVI – першая трэць XVII стст.) барока (другая трэць XVII – сярэдзіна XVIII стст.) і класіцызма (другая палова XVIII ст.).

Камерная печ XVII ст.

Асаблівую цікавасць прадстаўляе “гербавая” кафля. Шляхам расшыфроўкі выяў “гербавай” кафлі стала магчымым вызначыць лакалізацыю двароў асобных прадстаўнікоў полацкай шляхты, такіх як Дарагастайскія, Друцкія-Сакалінскія, Зяновічы, Кішкі.

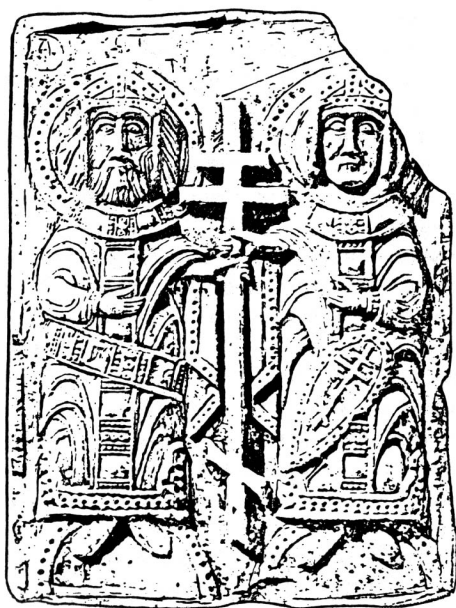

Месцазнаходжанне кафлі з выявамі гербаў полацкай шляхты

Златарская справа традыцыйна з'яўлялася адным з прыарытэтных відаў рамеснай дзейнасці. Ювелірныя майстэрні ў Полацку вядомы з X ст. Асабліва шмат ювелірных формачак знойдзена ў пластах XIII ст. Упрыгожванні адліваліся ў раз'ёмных формах, зробленых з мяккага шчыльнага каменю. Знойдзены формы для адліўкі гузікаў, прывесак, крыжыкаў, пярсцёнкаў, бранзалетаў. Акрамя ліцця полацкія златары валодалі тэхнікамі коўкі, чаканкі, цісненням, штампоўкай, валачэннем дроту, філігранню, зерню. Выключна рэдкім узорам ювелірнага мастацтва з'яўляецца крыж Еўфрасінні Полацкай XII ст. Шасціканцовы крыж зроблены Лазарам Богшай у 1161 г. Крыж меў даўжыню 51,8 см, аснова яго зроблена з кіпарыса і аздоблена залатымі і срэбранымі пласцінамі. Галоўная мастацкая каштоўнасць крыжа – перагародкавыя эмалі і надпісы. Па сваім мастацкім вартасцям крыж не саступае лепшым здабыткам візантыйскага ювелірнага мастацтва, якое карысталася сусветнай павагай.

Падчас археалагічных раскопак Г.В. Штыхава ў 1967 г. на Верхнім замку быў знойдзены унікальны твор дэкаратыўнага мастацтва – рэльефны абраз з выявай св. Канстанціна і св. Алены. Стратыграфічнае датаванне абраза – 20-я гг. XIII ст. Абраз зроблены з мяккага каменю са слядамі пазалоты, не выключана яго мясцовая вытворчасць. Пра гэта, у прыватнасці, сведчаць асаблівыя раманскія рысы выяў, а таксама выразна падкрэсленая “узорыстасць” адзення святых.

Стылістычна падобная выява святых на сценцы керамічнай чарніліцы была знойдзена падчас археалагічнага нагляду ў 2003 г. на тэрыторыі былога Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра. Выява нанесена драўляным стэкам па вільготнай гліне і прадстаўляе стылізаваную выяву князей Барыса і Глеба. Стратыграфічнае датаванне выраба – пачатак XVII ст.

Абраз св. Канстанцін і Алена

Сценка керамічнай чарніліцы

Рэдкім твораў ювелірнага мастацтва з’яўляецца гравіраваная бронзавая накладка з выявай шляхціча. Датаванне выраба – мяжа XVI – XVII стст. Знойдзена падчас археалагічных раскопак у 2002 г. на тэрыторыі былога Езуіцкага калегіўма. Шляхціч прадстаўлены ва ўсходнім адзенні, а сама накладка, верагодна, прызначалася для аздаблення папулярных у ман’ерыстычную эпоху кніг аб падарожжах у краіны Ўсходу.

Гравіраваная бронзавая накладка з выявай шляхціча

Полацк ва ўсе часы свайго існавання з’яўляўся важным гандлёвым цэнтрам. Гэта не ў апошнюю чаргу абумовіла статус горада на шляху “з вараг у грэкі” (IX – XIII стст.). З XIV ст. – Полацк становіцца цэнтрам буйнога намесніцтва, і ў XVI ст. ваяводства, у якім вялікая частка палачан займалася гандлем з Рыгай, Любэкам, Смаленскам і інш. гарадамі. Сведчанне гэтаму – археалагічныя знаходкі розных часоў.

Нягледзячы на частыя войны, гандаль паміж Полацкам і паўднёварускімі княствамі ў XI – XIII стст. ажыццяўляўся на сталай аснове. Вялікая колькасць шыферных прасерак, знойдзеная ў Полацку, сведчыць аб гандлёвых стасунках з Оўручам, дзе існавалі майстэрні па апрацоўкі сыравіны і вытворчасці гатовых вырабаў. З паўднёварускіх цэнтраў у Полацк імпартаваўся тонкасценны шкляны посуд, шкляныя бранзалеты везлі з Кіева, пакуль у другой палове XIII ст. не была наладжана іх мясцовая масавая вытворчасць. Цяпер ужо полацкія бранзалеты вывозіліся ў “малодшыя” гарады Полацкай зямлі і нават у Рыгу.

На працягу XIII ст. у Полацк паступаў самшыт з чарнаморскага ўзбярэжжа Каўказа. У старажытнабеларускія гарады самшыт прывозіўся волжскім шляхам. Тым жа шляхам траплялі ў Полацк і ракавіны каўры з Індыйскага акеану, ракавіны выкарыстоўваліся як упрыгожванні на каралях. Напрыклад, у пахаванні палачанкі XIII ст. на гарадзішчы быў знойдзены каралі з 32 ракавін каўры. З драўніны грэцкага арэха былі зроблена рукаец нажа з пласта 20-х гг. XIII ст.

Вельмі шматлікай групай прадстаўлены знаходкі бурштыну і бурштынавых вырабаў. Асабліва іх шмат знойдзена ў пластах X – XII стст., што дазваляе лічыць бурштынавыя вырабы датуючай прыкметай гэтага перыяду.

Полацкія скарбы, самыя знакамітыя з іх каз’янкаўскі 1973 г., скарб з Верхняга замка 1910 г. і скарб залатых вырабаў з Ніжняга замка 1984 г.,

сведчаць аб шырокай геаграфіі знешніх сувязяў палачан. Срэбра да XII ст. трапляла ў Полацк ў выглядзе манет, у “безманетны” перыяд з XII ст. на працягу больш за двух стагоддзяў срэбра ўвозілі ў выглядзе нечаканых зліткаў.

Сведчанне шырокага гандлю з гарадамі Візантыі і Паўднёвай Русі з’яўляюцца знаходкі старажытных амфар і карчаг, у XV – XVII стст. ужо з краін Заходняй Еўропы пачалі ўвозіць спецыфічны тып керамікі з “каменнай масы” (спецыяльным чынам апрацаваная гліна, якую здабывалі бліз Кельна ў Германіі і на тэрыторыі паўднёвай Польшчы). З Візантыі ў Полацк прывозілі шклянныя пацеркі з глазкавым арнамантам X – пачатку XI стст.

Яскравым помнікам сфрагістыкі і дробнай пластыкі з’яўляюцца віслыя пячаці. Пячаць (була) – знак пацвярджэння дакумента, надання яму правамоцнасці. Пячаць адціскалася на свіцовай пласціне і прывешвалася на вярочцы да дакумента. Самая знакамітая – гэта віслая пячаць князя Ізяслава Уладзіміравіча апошняй чвэрці X ст. з кірылічным надпісам на грэчаскі манер “Ізяславос”. Знойдзена пячаць у Ноўгарадзе.

Жанчынам княжацкага паходжання належылі пячаці, знойдзеныя ў розных частках полацкага княства, адна з іх – у Кукенойсе. У Ноўгарадзе знойдзена пячаць Еўфрасінні Полацкай з надпісам “Господи, помози рабе

Пячаць з надпісам СЕРАФИМС

своей Ефросини нарецаемой”. У Полацку знойдзены і епіскапскія пячаці, адна з іх належала епіскапу Міне, адна – Дыянісію. У 2005 г. на Вялікім пасадзе падчас раскопак была знойдзена пячаць епіскапа з надпісам “Серафимс”.

Асобную групу прадстаўляюць свіцовыя пломбы. Пломбы прывешваліся да цюкоў з

таварамі, якія вывозілі на знешні рынак для гарантыі іх захаванасці. У Полацку ў пласце 1240-х гг. знойдзена пломба з выявай святога Барыса ці Глеба, а на адваротным баку – расквітнеўшага крыжа.

Даволі шматлікая група знойдзеных у Полацку артэфактаў утрымлівае надпісы ці графіці. Асабліва шмат графіці нанесена на шыферных прасліцах, касцяных вырабах (літары, надпісы “моих”, “нина”). У алтарнай частцы полацкай царквы Спаса-Праабражэння знаходзіцца надпіс

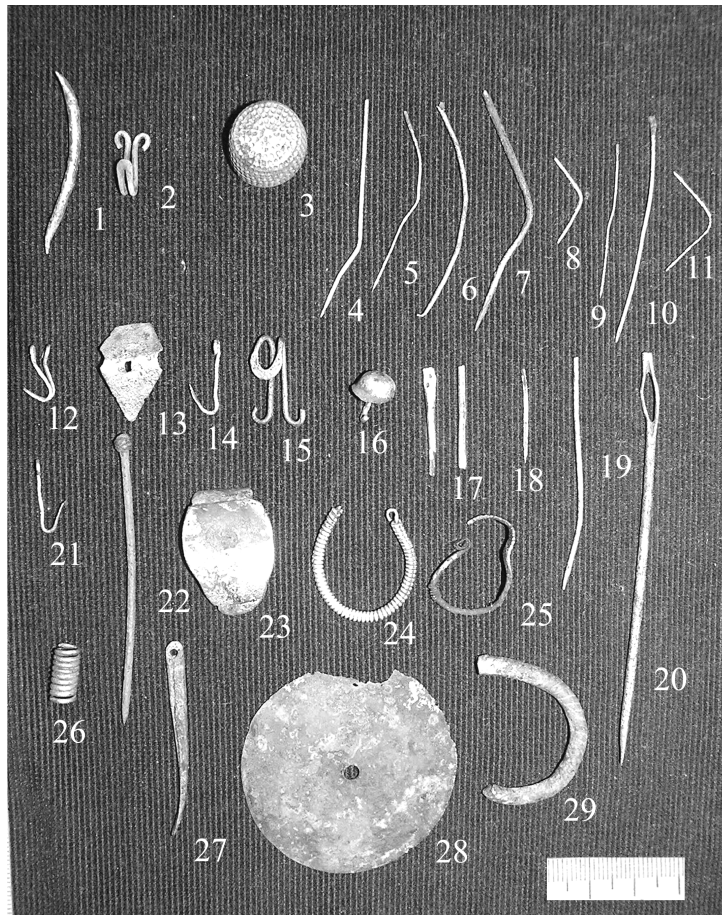
сярэдзіны XIII ст. “Домоу твоему подобаець святы...”. У русле Заходняй Дзвіны ніжэй Полацка каля вёскі Падкасцельцы знаходзіўся адзін з вядомых Барысавых камянёў з надпісам XII ст. “Господи помози рабу своему Борису“. Мясцовая назва камяня – Барыс-хлебнік, зараз камень экспануецца каля Сафійскага сабора. У самім жа саборы знаходзіцца камень, знойдзены падчас будаўніцтва Сафіі, з пералікам імёнаў будаўнікоў.

Археалагічныя раскопкі, якія падчас дзейнасці археалагічных экспедыцый Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта з 2000 г. праводзяцца штогадова, прывялі да цікавых адкрыццяў. За гэты перыяд археалагічныя даследаванні ў г. Полацку былі праведзены на тэрыторыі Вялікага і Запалоцкага пасадаў, былым Бельчыцкім манастыры, у склепах Спаса-Праабражэнскай царквы.

Найбольш адметнымі археалагічнымі адкрыццямі стала даследаванне ў 2004 г. невядомай раней часткі Запалоцкага пасада на плошчы больш за 21 га. Некалі квітнеючы пасад, а зараз сельскагаспадарчая ўскраіна горада, на тэрыторыі якой быў адкрыты некрануты перакопамі культурны пласт з матэрыяламі X – XIII стст. Пасад быў добра ўмацаваны: уздоўж Дзвіны цягнулася крапасная сцяна з вежамі. Вывучэнне Запалоцкага пасада – перспектыўны накірунак археалагічнага даследавання Полацка.

У 2003 г. былі праведзены археалагічныя даследаванні на паўночнай ускраіне колішняга Запалоцкага пасада, тут, насупраць Машны – гістарычнай часткі Верхняга замка, была адкрыта сядзіба феадала, які жыў у XV ст. З унікальных артэфактаў даследавана аснова печы, зробленай з гаршковай кафлі. Раней такія печы ў Полацку былі адкрыты толькі ў княжацкім цераме на Верхнім замку.

У 2005 г. падчас выратавальных раскопак каля плошчы Свабоды былі адкрыты рэшткі ювелірнай майстэрні першай паловы XVII ст. Сярод ювелірных вырабаў (а гэта каля 100 найменняў нарыхтовак, паўфабрыкатаў і гатовых рэчаў) вылучаюцца ўпрыгожванні, дэталі касцюма, утылітарныя рэчы. Былі знойдзены інструменты вытворчасці, тыглі для плаўкі металаў, побытавыя рэчы з майстэрні. Ювелірная майстэрня XVII ст. пакуль што адзіная, адкрытая ў Полацку гэтага часу. Яе адкрыццё вельмі значная падзея для гістарычнай навукі, паколькі прадстаўляе магчымасць рэканструяваць усе стадыі златарскай вытворчасці.

Асноўныя віды бронзавых вырабаў з ювелірнай майстэрні

Такім чынам, на працягу XI – XVIII стст. палачане выпрацавалі самастойныя здабыткі ў разнастайных галінах рамеснай дзейнасці (металаапрацоўка, златарства, ганчарства, шklarобства і інш.). Полацкія рамеснікі былі знаёмы з культурна-стылістычнымі накірункамі Сярэднявечча і ранняга Новага часу, аднак творы, вырабленыя палачанамі, маюць рысы адметнасці і непаўторнасці, уласцівыя мясцовай традыцыі. Гэтыя рысы – каштоўны скарб, які ўнеслі нашы продкі ў развіццё культуры Беларусі і менавіта яны ў першую чаргу вартыя далейшага спасціжэння і вывучэння.

Дайце разгорнуты адказ

Колькі ювелірных майстэрняў X – XVII стст. было адкрыта ў Полацку?

У чым, на вашу думку, праяўляюцца інтэграцыйныя і самабытныя рысы матэрыяльнай культуры палачан ?

Літаратура

- Дук Д. Полацкая кафля і вера палачанаў // Спадчына. 2001. № 1 – 2.
- Дук Д. Цеплыня ад цеплыні: дэкор полацкай кафлі XVII ст. // Мастацтва. 2001. № 5.
- Дук Д., Соловьёв А. Кожевенно-сапожное ремесло Полоцка XVI – XVIII вв. (по итогам археологического надзора на территории Великого посада в 2000 – 2002 гг.) // Гістарычна-археалагічны зборнік. 2004. № 19. – С. 241 – 250.
- Дук Д.У. Матэрыялы да геральдычнай карты месцазнаходжання двароў полацкай шляхты XVI – XVII стст. // Герольд Litherland. Год II. 2002. № 3 – 4 (7 – 8).
- Дук Д.У. Побыт і матэрыяльная культура палачан XVI – XVIII стст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2004. № 5.
- Дук Д.У. Полацкая кафля XIV – сярэдзіны XVI стст. // Гістарычна-археалагічны зборнік. 2001. № 16.
- Дук Д.У. Шляхі пранікнення і распаўсюджвання культурна-стылістычных накірункаў у матэрыяльнай культуры насельніцтва Полоцка ад пачатку XVI да канца XVII ст. // Сімяон Полацкі: светапогляд, грамадска-палітычная і літаратурная дзейнасць (матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі 18 – 19 лістапада 2004 г.). Полацк, 2005.
- Дук Д.У. Археалагічны комплекс “Пабудова першай паловы XVI ст.” (па выніках раскопак 2001 – 2002 гг. на Вялікім пасадзе г. Полоцка) // Гісторыя і археалогія Полоцка і Полоцкай зямлі // Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Полацк, 2003.
- Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полоцка. Мн., 2002.
- Тарасаў С.В. Полоцк IX – XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.
- Тарасаў С.В. Сядзіба полацкіх ювеліраў XII – XIII стст. // Гісторыя і археалогія Полоцка і Полоцкай зямлі. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Полацк. 2002.
- Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.). Мн., 1975.

ТЭРМІНАЛАГІЧНЫ СЛЮЎНІК

Алтар (лац. altaria, ад altus – высокі) – ахвярнік, усходняя частка храма, адзеленая алтарнай перагародкай, у праваслаўных храмах з XV ст. – іканастансам.

Апсіда, абсіда (ад грэч. hapsis – скляпенне) – выступ будынка, паўкруглы, гранёны альбо прамавугольны ў плане, перакрыты паўкупалам альбо самкнуты паўскляпеннем, у хрысціянскіх храмах апсіда – алтарны выступ.

Аркура (ад ням. arkatur) – рад дэкаратыўных несапраўдных арак на фасадзе будынка альбо на сценах унутры памяшкання.

Артэфакт (ад лац. artefactum – штучна вырабленае), канкрэтны рэчавы аб’ект, створаны чалавекам у адпаведнасці з нормамі культуры.

Базіліка (ад грэч. basiliké – царскі дом) – тып хрысціянскага храма, прамавугольны ў плане, падзелены ўнутры радамі калон ці слупоў на прадоўжныя часткі (нэфы); сярэдні нэф, найбольш высокі, асвятляецца праз вокны над дахамі бакавых нэфаў.

Барабан – размешчаная на сляпеннях цыліндрычная ці шматгранная верхняя частка будынка (звычайна з вокнамі), якая з’яўляецца асновам купала.

Галаснікі – керамічнае начынне альбо камеры, якія ўмураўваюцца ў скляпенні і сцены будынка як рэзанатары для ўзмацнення гучання ці для аблягчэння скляпенняў.

Гатычны стыль – стыль сярэднявечнага мастацтва (сяр. XII – XV – XVI стст.), які атрымаў распаўсюджванне ў краінах Заходняй, Цэнтральнай і часткова Усходняй Еўропы. Вядучы архітэктурны стыль – гарадскі сабор, які характарызаваўся высотнасцю, вялікім інтэр’ерам і агромністымі вокнамі з каляровымі шклянымі вітражамі, багата дэкараваным фасадам.

Дэндрахраналогія – метады археалагічнага вызначэння часу драўляных канструкцый па даследаванню гадавых кольцаў дрэў.

Закамара – у старажытнабеларускай архітэктурцы паўкруглае альбо кілепадобнае завяршэнне часткі вонкавай сцяны храма, часта паўтарае абрысы размешчанага за ёй скляпення.

Какошнік – у царкоўнай архітэктурцы паўкруглая альбо кілепадобная імітацыя закамара, якая мае дэкаратыўнае значэнне. Нярэдка какошнікі размешчаны ярусамі.

Кампартымент – частка будынка, сумешчаная з асноўным аб’ёмам.

Капэла – невялікае асобнае памяшканне ў храме (у бакавым нэфе), прызначанае для набажэнстваў адной асобы, сям’і і захавання рэліквій.

Кафля (ад ням. *kachel*) – керамічная плітка для абліцоўкі і дэкаратыўнага аздаблення печаў, сцен і г. д. Гістарычныя тыпы беларускай кафлі: гаршковая (XIV – XVII стст.), праразная (XV ст.), сценавая (з XV ст.). Гаршковая кафля мела функцыю каларыфера і па форме нагадвала начынне, у праразной кафлі вусце перакрыта пласцінай з дэкаратыўнымі проразямі, сценавая кафля мела вонкавую пласціну і прымацаваную з тыльнага боку румпу.

Крыжова-купальны храм – тып хрысціянскага храма, які ўзнік у сярэднявечнай архітэктуры Візантыі: купал абапіраецца на чатыры слупы ў цэнтры будынка, адкуль разыходзяцца чатыры скляпеністыя рукавы.

Крыпта (лац. *crypta* ад грэч. *krypté* крыты падземны ход, тайнік) – капліца пад храмам, месца ганаровых пахаванняў.

Культурны пласт – прынятая ў археалогіі і геалогіі назва пласта зямлі, які ўтварыўся ў выніку дзейнасці чалавека.

Лага – канструкцыйны элемент у выглядзе бруса з дрэва, сталі жалезабетона.

Лапатка – плоскі вертыкальны выступ на сцяне будынка.

Нартэкс (познегрэч. *nártēx*), прытвор, памяшканне з заходняга боку хрысціянскіх храмаў, прызначанае для асоб, якія не маюць права ўваходзіць у храм.

Нэф (франц. *nef* – карабель) – выцягнутае памяшканне, частка інтэр’ера, абмежаванае з адной ці двух прадольных бакоў радам калон ці слупоў.

Пасад – умацаваная альбо неўмацаваная частка горада, гандлёва-рамеснае пасяленне па-за межамі гарадскога дзядзінца.

Прытвор – тое ж, што і нартэкс.

Раманскі стыль – стыль сярэдневяковага заходнееўрапейскага мастацтва X – XIII стст., які характарызуецца змрочным, замкавым характарам архітэктуры.

Рызніца – памяшканне ў царкве для захавання рыз, царкоўнага начыння.

Смальта (ням. *smalte*) – каляровае непразрыстае шкло ў выглядзе кубікаў ці пласцінак, якое выкарыстоўваецца для вытворчасці мазаік.

Стратыграфія (лац. *stratum* насціл, слой + *graphō* пішу) – у археалогіі апісанне ўмоў залягання культурнага пласта археалагічных помнікаў адносна геалагічных напластаванняў і інш. слаёў.

Фрэска (італьян. *fresco* літар. свежы) – размалёўка па тынку, якая пры высыханні ўтварае тонкую празрыстую плёнку, што замацоўвае фарбы і робіць фрэску даўгавечнай; тэхніка манументальнага жывапісу, а таксама твор, выкананы ў гэтай тэхніцы.

Хоры – верхняя адкрытая галерэя, балкон унутры царквы.

МЕТАДЫЧНЫЯ РЭКАМЕНДАЦЫІ

па выкананню практычных заданняў на семінарскіх занятках

Семінар – гэта асаблівая форма групавых заняткаў па вучэбнай дысцыпліне, асноўнай характарыстыкай якой з’яўляецца абмеркаванне праблемных пытанняў курса пры самым актыўным удзеле студэнтаў. На семінары кожны студэнт павінен найбольш глыбока засяродзіцца на вывучэнні абмяркоўваемай праблемы, пазначыць галоўныя пытанні і знайсці на іх правільныя, навукова аргументаваныя і пацверджаныя гістарычнымі крыніцамі адказы.

Семінарскія заняткі прадстаўляюць студэнтам магчымасць праявіць свае веды па найбольш складаных тэмах вучэбнага курса.

Належная падрыхтоўка да семінарскіх заняткаў – гэта шлях да паспяховага авалодання ведамі па спецкурсу “Гісторыя Полацка”. Менавіта падчас правядзення семінараў студэнты набываюць навыкі публічных выступленняў перад аўдыторыяй, вядзення дыскусіі, доказнасці сваіх поглядаў па шэрагу гістарычных праблем.

Падрыхтоўка да семінарскіх заняткаў прадугледжвае не толькі паглыбленае вывучэнне навуковых артыкулаў, манаграфій і калектыўных прац, але і знаёмства пры дапамозе выкладчыка з першакрыніцамі – помнікамі археалогіі: рухомымі і нерухомымі артэфактамі, якія захаваліся да нашых дзён і ў якіх адлюстраваны ступень развіцця і культура грамадства на пэўным этапе яго існавання.

Падрыхтоўку да семінарскіх заняткаў неабходна пачынаць з работы над вучэбным і лекцыйным матэрыялам па дадзенай праблеме, пасля чаго перайсці да вывучэння навуковых артыкулаў, манаграфій і першакрыніц. Пры падрыхтоўцы да семінарскіх заняткаў рэкамендуецца весці кароткі канспект па найбольш важных пытаннях тэмы, гэты план-канспект можна выкарыстоўваць падчас выступлення і дыскусіі ў аўдыторыі.

Важнай формай работы з’яўляецца анатаванне манаграфій. Гэтая форма індывідуальных заняткаў прадугледжвае самакантроль ступені засваення гістарычнай інфармацыі. Веды, уменні і навыкі, атрыманыя падчас занатавання навуковых манаграфій, будуць садзейнічаць напісанню курсавых і дыпломных работ па шэрагу актуальных праблем гісторыі Беларусі. Абавязковай формай кантроля падчас гэтай працы з’яўляецца прадстаўленне і абарона самастойна распрацаванага пашыранага плана-канспекта той ці іншай навуковай манаграфіі.

ПРАКТИКУМ

ТЭМА 1. ГІСТАРЫЧНЫЯ ПОМНІКІ ПОЛАЦКА

(4 гадзіны)

План пытанняў

1. Нанясіце на план Полацка старажытнае гарадзішча і паселішча, Верхні і Ніжні замак, полацкія пасады (Вялікі, Запалоцкі, Астроўскі, Крыўцоў, Слабадскі, Экіманскі), старажытнае русла Палаты.

2. Гісторыя археалагічнага даследавання гістарычных помнікаў Полацка.

3. Абарончыя збудаванні Полацка IX – XVIII стст.:

– Старажытнага гарадзішча.

– Верхняга замка.

– Вялікага і Запалоцкага пасадаў.

– Ніжняга замка: палітычныя мэты і гістарычныя рэаліі.

– Барысаглебскага (княжацкага) манастыра.

4. Асаблівасці тапаграфічнага размяшчэння Бельчыцкага і Спаса-Ефрасіннеўскага манастыроў.

5. Асаблівасці размяшчэння Храма-на-рове і Царквы на стрэлцы Ніжняга замка.

6. Манастыр Іаана Прадчечы на Востраве: гіпотэзы і факты.

Заданне для самастойнай работы

Зрабіце разгорнутыя анатацыі манаграфічных выданняў Г.В. Штыхава “Старажытны Полацк” і С.В. Тарасава “Полацк IX – XVII стст.: гісторыя і тапаграфія”.

Тэмы рэфератаў

Навуковы лёс А.М. Ляўданскага.

Навуковая дзейнасць археолага, гісторыка Г.В. Штыхава.

Літаратура

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.

Дук Д.У., Тарасаў С.В. Да пытання тапаграфічнага развіцця Вялікага пасада Полацка ў XI ст. // Гістарычна-археалагічны зборнік. 2005. № 20.

Тарасаў С.В. Полацк у IX – XVII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.). Мн., 1976.

ТЭМА 2. ПАХОДЖАННЕ І РАННЯЯ ГІСТОРЫЯ ПОЛАЦКА

(2 гадзіны)

План пытанняў

1. Праблема паходжання гарадоў Усходняй Еўропы па дадзеных пісьмовых і археалагічных крыніц.
2. Этнічная сітуацыя на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў VIII – IX стст.
3. Полацк і раннегарадскія абшчынныя цэнтры (Віцебск, Лукомль) на тэрыторыі Беларускага Падзвіння: асноўныя вынікі археалагічнага вывучэння.
4. Летапісная гісторыя Полацка (IX – XIII стст) і помнікі археалогіі.

Тэмы рэфератаў

Шляхі станаўлення гарадоў на тэрыторыі Усходняй Еўропы па археалагічных і пісьмовых крыніцах.

Хто яны, крывічы-палачане?

Палітычнае развіццё Полацка ў IX – XII стст.

Знешні выгляд і забудова старажытных гарадоў Беларусі (гісторыка-параўнаўчы аналіз).

Літаратура

- Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.
- Археалогія Беларусі. У 4-х т. Т. 2. Жалезны век. Мн., 1999.
- Археалогія Беларусі. У 4-х т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.). Мн., 2000.
- Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. Мн., 2000.
- Дук Д. Феномен станаўлення дзяржаўнасці на землях полацкіх крывічоў (IX – XI стст.) // Спадчына. 2003. № 6.
- Дук Д., Шайкоў В. Паходжанне і ранняя гісторыя Полацка (VIII – X стст.) // Беларускі гістарычны часопіс. 2001, № 6.
- Загарульскі Э.М. Заходняя Русь IX – XIII стст. Мн., 1998.
- Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка. Мн., 2002.
- Полоцк: Ист. очерк. Мн., 1987.
- Тарасаў С. Полацк: пачатак часу і прасторы // Полацк: карані нашага радавода. Полацк, 1996.

Тарасаў С.В. Полацк у IX – XVII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.
Тарасаў С.В. Сядзіба полацкіх ювеліраў XII – XIII стст. // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Полацк. 2002.

Штыхаў Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. Мн., 1992.

Штыхаў Г.В. Новыя раскопкі ў Полацку // Помнікі старажытнабеларускай культуры: новыя адкрыцці. Мн., 1984.

Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.). Мн., 1976.

Штыхов Г.В. Киев и древние города Белоруссии // Дренерусское государство и славяне. Мн., 1983.

ТЭМА 3. АРХЕАЛАГІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ САФІЙСКАГА САБОРА (2 гадзіны)

План пытанняў

1. Гісторыя вывучэння помніка.
2. Этапы будаўніцтва Сафійскага сабора.
3. Архітэктурныя асаблівасці Полацкай Сафіі XI – XVII стст.
4. Сафія XVIII ст. – помнік Віленскага барока.

Тэмы рэфератаў

Гістарычныя звесткі пра Полацкі Сафійскі сабор XI – XVIII стст.
Сафійскі сабор у гады Паўночнай вайны.

Літаратура

Алексеев Л. Княжеское строительство полоцких князей (XI – XII вв.) // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 1998.

Археалогія Беларусі. У 4-х т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.). Мн., 2000.

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.

Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 1. IX – XIV стст. Мн., 2005.

Булкин В.А., Булкин Вал.А., Смирнов В.Н., Ратнер И.Е. Работы в Полоцке // Археологические открытия 1978 г. М., 1979.

Булкин Вал.А. Полоцкий Софийский собор в XI веке // Гістарычна-археалагічны зборнік. 2000. № 15.

Ганецкая І.У. Асаблівасці полацкага дойлідства XI – XII стст. у рэчышчы развіцця архітэктуры Цэнтральнай і Усходняй Еўропы // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 1998.

Кушнярэвіч А. Аналіз графічных выяў Сафійскага сабора ў Полацку // Беларускі гістарычны часопіс. 2004. № 5.

Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка. Мн., 2002

Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI – XII стст. Мн., 1992.

Тарасаў С.В. Полацк IX – XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

Трусаў А. Новая рэканструкцыя полацкай Сафіі // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 1998.

Трусов О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI-XVII вв. Мн., 1988.

ТЭМА 4. АРХЕАЛАГІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ СПАСА-ЕФРАСІННЕЎСКАГА МАНАСТЫРА (4 гадзіны)

План пытанняў

1. Гісторыя Спаскага манастыра.
2. Гісторыя археалагічнага вывучэння Спаскага манастыра.
3. Асаблівасці архітэктуры Спаса-Праабражэнскай царквы. Метад дойліда Іаана.
4. Фрэскавы жывапіс Спаскай царквы.
5. Храм-пахавальня полацкіх епіскапаў: гісторыя археалагічнага вывучэння.
6. Асаблівасці архітэктуры Храма-пахавальні полацкіх епіскапаў (царквы св. Георгія).

Заданне для самастойнай работы

Падрыхтуйце пашыраны адказ і план-канспект на тэму: гісторыя полацкай епархіі ў X – XII стст.

Тэмы рэфератаў

Гісторыя заснавання і дзейнасці Спас-Ефрасіннеўскага манастыра.
Архітэктурныя асаблівасці і гісторыя будаўніцтва Спаса-Праабражэнскай царквы (па пісьмовым і археалагічным крыніцам).
Фрэскавы роспіс Спаса-Праабражэнскай царквы.

Літаратура

- Археалогія Беларусі. У 4-х т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.). Мн., 2000.
- Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.
- Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 1. IX – XIV стст. Мн., 2005.
- Белямук М. Загадка царквы-пахавальні // Полацк. 1992, № 2 (17).
- Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. Мн., 2000.
- Загарульскі Э.М. Заходняя Русь IX – XIII стст. Мн., 1998.
- Памяць: Гіст.-дакум. Хроніка Полацка. Мн., 2002.
- Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI – XII стст. Мн., 1992.
- Тарасаў С.В. Полацк IX – XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.
- Трусов О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI – XVII вв. Мн., 1988.

ТЭМА 5. АРХЕАЛАГІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ БАРЫСАГЛЕБСКАГА (КНЯЖАЦКАГА) МАНАСТЫРА

(2 гадзіны)

План пытанняў

1. Гісторыя Барысаглебскага (княжацкага) манастыра.
2. Гісторыя археалагічнага вывучэння Барысаглебскага (княжацкага) манастыра.
3. Архітэктурныя асаблівасці Пятніцкай царквы.
4. Архітэктурныя асаблівасці Барысаглебскай царквы.
5. Гісторыя вывучэння храма-трыконха.
6. Гісторыя археалагічнага вывучэння Вялікага сабора.
7. Праблема кансервацыі і рэстаўрацыі старажытных помнікаў полацкага манументальнага дойлідства.

Тэмы рэфератаў

Гісторыя заснавання і дзейнасці Барысаглебскага (княжацкага) манастыра.

Літаратура

Археалогія Беларусі. У 4-х т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.). Мн., 2000.

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993.

Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 1. IX – XIV стст. Мн., 2005.

Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка. Мн., 2002.

Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли XI – XII стст. Мн., 1992.

Тарасаў С.В. Полацк IX – XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

Трусов О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI – XVII вв. Мн., 1988.

ТЭМА 6. МАТЭРЫЯЛЬНАЯ КУЛЬТУРА СТАРАЖЫТНАГА ПОЛАЦКА (IX-XVIII СТСТ.).

(4 гадзіны)

План пытанняў

1. Рамёствы старажытнага Полацка па археалагічных дадзеных.
2. Вытворчасць керамічных будаўнічых матэрыялаў (плінфа, пліткі для падлогі, дахоўка і інш.).
3. Утылітарна-дэкаратыўныя і дэкаратыўна-мастацкія творы полацкіх рамеснікаў.
4. Асноўныя накірункі знешняга гандлю старажытнага Полацка.

Тэмы рэфератаў

Рамесная вытворчасць Полацка IX – XIII стст.

Гандлёвыя сувязі старажытнага Полацка ў IX – XIII стст.

Полацкае ювелірнае рамяство X – XVII стст.

Асноўныя катэгорыі імпарту з раскопак у Полацку.

Літаратура

Археалогія Беларусі. У 4-х т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.). Мн., 2000.

Археалогія Беларусі. У 4-х т. Т. 4. Помнікі XIV – XVIII стст. Мн., 2001.

Гурин М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX – XIII вв. Мн., 1987.

Дук Д. Полацкая кафля і вера палачанаў // Спадчына. 2001. № 1 – 2.

Дук Д. Цеплыня ад цеплыні: дэкор полацкай кафлі XVII ст. // Мастацтва. 2001. № 5.

Дук Д., Соловьёв А. Кожевенно-сапожное ремесло Полоцка XVI – XVIII вв. (по итогам археологического надзора на территории Великого посада в 2000 – 2002 гг.) // Гістарычна-археалагічны зборнік. 2004. № 19. – С. 241 – 250.

Дук Д.У. Матэрыялы да геральдычнай карты месцазнаходжання двароў полацкай шляхты XVI – XVII стст. // Герольд Litherland. Год II. 2002. № 3 – 4 (7 – 8).

Дук Д.У. Побыт і матэрыяльная культура палачан XVI-XVIII стст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2004. № 5.

Дук Д.У. Полацкая кафля XIV – сярэдзіны XVI стст. // Гістарычна-археалагічны зборнік. 2001. № 16.

Дук Д.У. Шляхі пранікнення і распаўсюджвання культурна-стылістычных накірункаў у матэрыяльнай культуры насельніцтва Полоцка ад пачатку XVI да канца XVII ст. // Сімяон Полацкі: светапогляд, грамадска-палітычная і літаратурная дзейнасць (матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі 18 – 19 лістапада 2004 г.). Полацк, 2005.

Дук Д.У. Археалагічны комплекс “Пабудова першай паловы XVI ст.” (па выніках раскопак 2001 – 2002 гг. на Вялікім пасадзе г. Полоцка) // Гісторыя і археалогія Полоцка і Полоцкай зямлі // Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Полацк, 2003.

Здановіч Н.І. Полацкая кафля канца XVI – XVII ст. // Гістарычна-археалагічны зборнік. 1997. № 12.

Левко О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии. Мн., 1992.

Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полоцка. Мн., 2002.

Піваварчык С., Семянчук Г. Археалогія Беларусі. В 2-х ч. Ч. 2. Гродна, 1997/

Пуцко В. Художественное ремесло Полоцкой земли (находки, явления, нерешенные проблемы) // Гістарычна-археалагічны зборнік. 1997, № 12.

Тарасаў С.В. Полацк IX – XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

Тарасаў С.В. Сядзіба полацкіх ювеліраў XII-XIII стст. // Гісторыя і археалогія Полоцка і Полоцкай зямлі. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Полацк. 2002.

Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.). Мн., 1975.

МЕТАДЫЧНЫЯ ПАРАДЫ ПА ВЫКАНАННІ КУРСАВЫХ РАБОТ

1. Агульныя палажэнні

Курсавая работа па спецкурсу “Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў” з’яўляецца самастойнай навукова-даследчай работай студэнта, якая мае ўнутранае адзінства і змяшчае вынікі паглыбленага аўтарскага вывучэння і распрацоўкі адной з актуальных праблем гісторыі знакавага горада Беларусі.

Курсавая работа выконваецца на беларускай альбо рускай мове ў друкаваным ці рукапісным выглядзе.

2. Структура курсавой работы

Курсавая работа павінна змяшчаць:

- тытульны ліст;
- змест;
- уводзіны;
- асноўную частку, прадстаўленую раздзеламі (главамі);
- заключэнне;
- спіс выкарыстаных крыніц і літаратуры;
- дадаткі (пры неабходнасці).

2.1. Тытульны ліст. На тытульным лісце павінны быць прыведзены наступныя звесткі: найменне ведамаснага міністэрства і ВНУ, дзе выканана курсавая работа; назва структурнага падраздзялення (кафедры); назва (тэма) курсавой работы; прозвішча, ініцыялы аўтара; службовая пасада, навуковая ступень, прозвішча, ініцыялы навуковага кіраўніка; горад і год (гл. узор 1). Назва работы павінна вызначаць вобласць праведзеных даследаванняў, быць па магчымасці кароткай і дакладна адлюстроўваць змест.

2.2. Змест. Уключае ў сябе назвы структурных частак курсавой работы (“Уводзіны”, “Глава”, “Спіс выкарыстаных крыніц”, “Дадаткі”) з указаннем нумароў старонак, на якіх размяшчаецца пачатак матэрыялу адпаведных частак курсавой работы. Змест падаецца пасля тытульнага ліста, што дае магчымасць адразу ўбачыць структуру работы.

2.3. Уводзіны. Уступная, пачатковая частка курсавой работы, дзе даецца агульная ацэнка стану навуковай, сацыяльнай ці інш. сферы дзейнасці чалавека і грамадства, дзе знаходзіцца абраны аўтарам аб’ект даследавання. Абавязкова пазначаецца **актуальнасць** тэмы курсавой работы (указваецца ступень распрацаванасці тэмы ў айчынай навуцы,

месца даследавання ў сучаснай гуманітарыстыцы, навуковая і грамадская значнасць даследавання).

Мэта і задачы курсавой работы. Звычайна фармулюецца адна мэта работы (супадае з тэмай) і некалькі задач, якія неабходна вырашыць для дасягнення пастаўленай мэты.

Аб’ект і прадмет даследавання. Указваецца **аб’ект** – тая частка аб’ектыўнай рэальнасці, якая спасцігаецца і даследуецца аўтарам. Мэта і задачы даследавання вызначаюць рамкі **прадмета** даследавання, які канкрэтна фармулюецца аўтарам. Уводзіны змяшчаюць і кароткі **гістарыяграфічны агляд**, дзе аўтар дае нарыс асноўных этапаў развіцця навуковай думкі па разглядаанай праблеме. Сцісла, крытычна асвятляючы работы папярэднікаў, аўтар павінен акрэсліць тыя пытанні, якія засталіся невырашанымі і, такім чынам, вызначыць сваё месца ў вырашэнні праблемы.

2.4. Асноўная частка. Асноўная частка курсавой работы ўтрымліваецца ў главах, дзе даецца: выбар накірункаў даследавання, выкладанне агульнай канцэпцыі і асноўных метадаў даследавання, выкананыя ў рабоце тэарэтычныя ці прыкладныя даследаванні, аналіз і абагульненне вынікаў даследавання.

У главах курсавой работы з вычарпальнай паўнатай выкладаецца ўласнае даследаванне студэнта з выяўленнем таго новага, што ён уносіць у распрацоўку праблемы. Увесь парадак выкладання ў рабоце павінен быць падпарадкаваны мэце даследавання, сфармуляванай аўтарам. Лагічнасць пабудовы і мэтакіраванасць асноўнага зместу дасягаецца толькі тады, калі кожная глава мае канкрэтнае мэтавае прызначэнне і з’яўляецца базай для наступнай. У курсавой рабоце неабходна сцісла, лагічна і аргументавана выкладаць змест і вынікі даследаванняў; пазбягаць залішняга выкарыстання агульных слоў, бяздоказных сцвярджэнняў, таўталогіі, неапраўданага павелічэння аб’ёму курсавой работы.

Пры напісанні курсавой работы аўтар абавязаны даваць спасылкі на аўтараў і крыніцу, з якой ён запазычае матэрыялы ці асобныя вынікі. Цытаванне дазваляецца толькі з выкарыстаннем двукоссяў. Не дазваляецца кампілятыўны пераказ тэксту і асобных сказаў іншых аўтараў.

У кожнай главе варта рабіць кароткія высновы, што дазваляе выразна сфармуляваць вынікі кожнага этапу даследавання і дае магчымасць вызваліць асноўныя вынікі па рабоце ад другасных падрабязнасцяў.

2.5. Заключэнне. У гэтым раздзеле павінны ўтрымлівацца асноўныя вынікі даследавання і высновы, зробленыя на іх аснове.

2.6. Спіс выкарыстаных крыніц. Спіс павінен утрымліваць пералік крыніц інфармацыі на якія ў курсавой рабоце прыводзяцца спасылкі.

2.7. Дадаткі. Пры неабходнасці ў дадаткі ўключаюць дапаможны матэрыял (графікі, табліцы, ілюстрацыі і да т. п.), неабходны для паўнаты ўспрыняцця курсавой работы.

3. Правілы афармлення курсавой работы

3.1. Агульныя патрабаванні. Курсавая работа друкуецца (пішацца) на адной старонцы ліста белай паперы фармата А4. Пры камп'ютарным наборы тэкст набіраецца праз множыцель 1,1; шрыфтам Times New Roman памер 14 pt без пераносаў. Параметры палей: левае – 30 мм, правае – 10 мм, верхняе – 15 мм, ніжняе – 20 мм. Мінімальны аб'ём курсавой работы – 25 старонак тэкста (без уліку дадаткаў і спісу выкарыстаных крыніц). Максімальны – 35 старонак.

Загалоўкі структурных частак курсавой работы “ЗМЕСТ”, “УВОДЗІНЫ”, “ГЛАВА”, “ЗАКЛЮЧЭННЕ” і інш. друкуюць прапіснымі літарамі ў сярэдзіне радка. Гэтак жа друкуюць загалоўкі глаў. Слова “ГЛАВА” перад загалоўкам главы як у тэксце, так і ў змесце можа не выкарыстоўвацца.

Кожную структурную частку курсавой работы неабходна пачынаць з новага ліста.

3.2. Спасылкі. Пры напісанні курсавой работы аўтар абавязаны даваць спасылкі на крыніцы і матэрыялы, якія выкарыстоўваюцца ў даследаванні. Спасылка афармляецца пасля цытаты ў квадратных дужках. Напрыклад: [25, с.17], дзе 25 – нумар крыніцы ў алфавітным спісе, а 17 – нумар цытаванай старонкі. На дадаткі спасылаюцца: (мал. 1), альбо (табліца 1).

3.3. Нумарацыя. Нумарацыя старонак даецца арабскімі лічбамі без знака №. Першай старонкай работы з'яўляецца тытульны ліст, які ўключаюць у агульную нумарацыю. На тытульным лісце нумар старонкі не ставіцца, на наступных лістах нумар прастаўляюць на верхнім полі ў правым куце без кропкі ў канцы.

3.4. Спіс выкарыстаных крыніц. Крыніцы неабходна размяшчаць у спісе ў алфавітным парадку прозвішчаў першых аўтараў ці загалоўкаў (гл. узор 2).

3.5. Дадаткі. Дадаткі афармляюць як працяг курсавой работы на наступных яе старонках, размяшчаючы іх у парадку з'яўлення спасылак у тэксце. Кожны дадатак пачынаецца з новага ліста з указаннем у цэнтры старонкі слова “ДАДАТАК”. Калі ў рабоце больш за адзін дадатак, іх нумаруюць паслядоўна, напрыклад . ДАДАТАК 1, ДАДАТАК 2 і г. д. У ДАДАТКУ 1 змяшчаюцца табліцы, графікі, у ДАДАТКУ 2 – малюнкi, фотаздымкі і г. д.

ТЫТУЛЬНЫ ЛИСТ

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
УА “Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт”

Кафедра гісторыі і сацыялогіі

Курсавая работа

на тэму:

**“Гаспадарчыя заняткі і матэрыяльная культура
насельніцтва Полацка ў XI – XIII стст.”**

Выканаў:

студэнт гр.07 гіс
Іваноў І.І.

Навуковы
кіраўнік:

прафесар, доктар
гістарычных навук
Штыхаў Г.В.

Полацк 2009

ПРЫКЛАД АФАРМЛЕННЯ СПІСА КРЫНІЦ

Характарыстыка крыніцы	Прыклад афармлення
Адзін ці болей аўтараў	Тарасаў С.В. Полацк IX – XVII ст.: Гісторыя і тапаграфія. – Мн.: Беларуская навука, 1998. – 183 с.
	Здановіч Н.І., Трусаў А.А. Беларуская паліваная кераміка XI – XVIII ст. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 183 с.
Дадаткі да шматтомнага выдання	Атлас гісторыі Беларусі ад старажытнасці да нашых дзён: Дадат. да 6-томнай “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” / Аўтар тэкста Л.І. Языковіч; Склад.: Г.Р. Шыкунова, Л.У. Языковіч; – Мн.: БелЭн, 2004. – 160 с.: іл., карт.
Складнікая частка кнігі	Штыхаў Г.В. Мураванае дойлідства // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.) / Я.Г. Звяруга, Т.М. Каробушкіна, П.Ф. Лысенка, Г.В. Штыхаў; навук. Рэд. П.Ф. Лысенка. – Мн.: “Беларуская навука”, 2000. – С. 467 – 478.
Зборнік	Дук Д.В. Новые данные о находках в Полоцке предметов вооружения XIV – XVII вв. // Археология и история Пскова и Псковской земли: Материалы 50 научного семинара. Сб. статей / Под ред. В.В. Седова – Псков, 2004. – С. 318 – 325.
Часопіс	Duk D. The State, Actual Problems and Perspectives of Development of the Archaeology of Polotsk // The Marine Archaeology of the Baltic Sea Area (IV). – 2002. – P. 22 – 25.
Энцыклапедыя	Г.В. Штыхаў, Ю.А. Якімовіч Полацкая архітэктурная школа // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыкл. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мн.: БелЭн, 1993. – С. 507.
Газета	Дук Д. Полацк. Калыска беларускай дзяржаўнасці // Полацкі веснік. – 2003. – № 65 – 66. – С. 6.

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Археалагічнае вывучэнне Полацка ў 1920-х – 2000-х гг.
2. Археалагічнае вывучэнне архітэктурнай спадчыны старажытнага Полацка.
3. Даследаванне курганоў у Полацкай акрузе і праблема станаўлення сярэднявечнага Полацка.
4. Тэрытарыяльнае развіццё Полацка IX – XVIII стст.
5. Полацкія скарбы залатых і срэбраных рэчаў.
6. Археалагічнае вывучэнне Сафійскага сабора.
7. Княжацкі храм на Верхнім замку.
8. Гісторыя даследавання і асаблівасці размяшчэння Храма-пахавальні на стрэлыці Ніжняга замка і Царквы-на-рове.
9. Княжацкі царам XII – XV стст.: гісторыя даследавання і архітэктурныя асаблівасці помніка.
10. Гісторыя археалагічнага вывучэння Храма-пахавальні полацкіх епіскапаў XII ст.
11. Гісторыя вывучэння і архітэктурныя асаблівасці Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы.
12. Археалагічныя раскопкі Вялікага сабора Бельчыцкага (княжацкага) манастыра.
13. Даследаванне Пятніцкай і Барысаглебскай цэркваў.
14. Храм-трыконх.
15. Дзейнасць дойліда Іаана.
16. Асаблівасці полацкай школы дойлідства.
17. Матэрыяльная культура насельніцтва Полацка IX – XIII стст.
18. Матэрыяльная культура насельніцтва Полацка XIV – XVIII стст.
19. Знакамітыя творы дэкаратыўнага мастацтва майстроў старажытнага Полацка.
20. Археалагічныя адкрыцці апошніх гадоў з раскопак у Полацку.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ ДА ТЭМ КУРСА

ГІСТАРЫЧНЫЯ ПОМНІКІ ПОЛАЦКА

1. Назавіце аўтара і назву першага манаграфічнага выдання, прысвечанага археалагічнаму вывучэнню Полацка.
2. Назавіце аўтара і назву манаграфічнага выдання, прысвечанага вывучэнню тапаграфічнай структуры Полацка ў IX – XVII стст.
3. Назавіце археолага, які ўпершыню правёў археалагічныя даследаванні на тэрыторыі першапачатковага гарадзішча старажытнага Полацка.
4. Хто з археолагаў узначальваў археалагічныя атрады па вывучэнню старажытнага Полацка ў 1950-я, 1960-я гг.?
5. Якая тапаграфічная адзінка Полацка была адкрыта ў 1986 г. на тэрыторыі Ніжняга замка? У чым значнасць гэтага адкрыцця?
6. Хто з археолагаў вывучаў помнікі полацкай школы дойлідства?
7. На якой частцы горада пасяліліся крывічы напрыканцы VIII – IX стст.?
8. Каля якіх вёсак выяўлены курганныя пахаванні крывічоў у непасрэднай полацкай акрузе?
9. Назавіце даты і падзеі летапісных згадак пра Полацк у IX ст.
10. Пералічыце комплекс рыс для вызначэння сярэднявечнага горада ўсходніх славян.
11. Якім, на думку беларускіх гісторыкаў, быў пачатковы статус Полацка?

РАСПАЎСЮДЖВАННЕ КУЛЬТУРНЫХ НАПЛАСТА ВАННЯЎ ПОЛАЦКА IX – XVIII СТСТ., IX ДАТАВАННЕ ПА ДЭНДРАХРАНАЛОГІІ І РЭЧАВЫМ МАТЭРЫЯЛАМ

1. Дзе размяшчалася першапачатковае полацкае гарадзішча? Якая яго плошча?
2. Дзе размяшчалася старажытнае полацкае паселішча? Якая яго плошча?
3. Якая колькасць кубічных метраў зямлі спатрэбілася для будаўніцтва Ніжняга замка? Калі адбылося будаўніцтва Ніжняга замка?
4. Якая была плошча Вялікага пасада ў XI ст.? Пазначце тэрыторыю, якую займаў пасад ў XI ст.
5. У які час Верхні замак з'яўляўся адміністрацыйным цэнтрам горада?
6. У якой частцы горада зафіксаваны самы магутны культурны пласт? Чым гэта абумоўлена?
7. Якая колькасць будаўнічых гарызонтаў была адкрыта на тэрыторыі Верхняга замка? Як яны ўтварыліся?
8. Дзе размяшчаўся двор полацкага ваяводы? Якія пабудовы ўваходзілі ў яго склад у XVI ст.?
9. Як выглядала абарончая сцяна Вялікага пасада ў XI ст.?

10. Колькі ювелірных майстэрняў X – XVII стст. было знойдзена ў Полацку?

11. Якая была плошча Вялікага пасада ў XIII ст.? Якая была плошча Полацка ў XII ст.?

12. Назавіце храналагічныя межы і змест этапаў тапаграфічнага развіцця горада ў IX – XVII стст.

13. Які скарб быў адкрыты ў 1972 г. каля вёскі Каз’янкі?

14. Які скарб быў знойдзены на тэрыторыі Верхняга замка ў 1910 г.?

15. Які скарб быў адкрыты ў 1984 г. на тэрыторыі стадыёна “Спартак”?

АРХЕАЛАГІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ САФІЙСКАГА САБОРА

1. Калі ўпершыню полацкі Сафійскі сабор згадваецца у летапісе?

2. Пад чым патранажам быў адбудаваны Сафійскі сабор у 1750 – 1752 гг.?

3. Хто з археолагаў вывучаў Сафійскі сабор?

4. Колькі купалоў меў Сафійскі сабор у XI – XII стст.?

5. Дзе знаходзіўся галоўны ўваход у сабор XI – XVIII стст.?

6. Якія манастыры знаходзіліся на тэрыторыі Верхняга замка ў XIV – XV стст.?

7. На якім плане адлюстравана самая ранняя графічная выява Сафійскага сабора?

АРХЕАЛАГІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ МАНУМЕНТАЛЬНЫХ ПАБУДОЎ XII – XV СТСТ. НА ВЕРХНІМ І НИЖНІМ ЗАМКАХ

1. Дзе ў Полацку размяшчаўся храм Архангела Міхаіла? Яго датаванне і функцыянальная прыналежнасць?

2. Што было знойдзена археолагамі на месцы размяшчэння Царквы-на-рове?

3. Каля якога помніка размяшчалася Царква на стрэлцы Ніжняга замка?

4. Якія архітэктурныя асаблівасці Царквы на стрэлцы Ніжняга замка? Якая функцыянальная прыналежнасць царквы?

5. Што ўяўляў сабой княжацкі царам на Верхнім замку? У якім годзе ён быў пабудаваны? Да якога часу існаваў?

АРХЕАЛАГІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ МАНУМЕНТАЛЬНЫХ ПАБУДОЎ XII СТ. У СПАСА-ЕФРАСІННЕЎСКІМ МАНАСТЫРЫ

1. Як быў адкрыты храм-пахавальня полацкіх епіскапаў? Якія яго архітэктурныя асаблівасці і прызначэнне?

2. Колькі часу паводле “Жыцця Прападобнай Еўфрасінні” спатрэбілася для будаўніцтва Спаскай царквы?

3. У якіх архітэктурных прыёмах Спаскай царквы найбольш яркая праяўляецца “метад дойліда Іаана”? Якую асноўную ідэю заклала Еўфрасіння ў гэты помнік?

4. Калі і пад чым кіраўніцтвам праводзіліся буйнамаштабныя работы па аднаўленню і частковай перабудове Спаскай царквы?

5. Які манастыр, акрамя Спаскага, заснавала Еўфрасіння ў Полацку?

АРХЕАЛАГІЧНА-АРХІТЭКТУРНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ НА ТЭРЫТОРЫІ КНЯЖАЦКАГА БАРЫСАГЛЕБСКАГА МАНАСТЫРА Ў БЕЛЬЧЫЦЫ

1. Якія храмы Барысаглебскага манастыра ў часткова пашкоджаным выглядзе захаваліся да пачатку XX ст.?

2. Калі быў адкрыты храм-трыконх? Якія яго архітэктурныя асаблівасці?

3. У чым праяўляюцца асаблівасці фрэскавага роспісу Пятніцкай і Барысаглебскай цэркваў?

4. Якую царкву Барысаглебскага манастыра, па меркаванню даследчыкаў архітэктуры, пабудаваў дойлід Іаан?

ПОЛАЦКАЯ ШКОЛА ДОЙЛІДСТВА

1. У якой тэхніцы пабудаваны цэрквы полацкай школы дойлідства?

2. Пералічыце рысы адрознення полацкай Сафіі ад Кіеўскай і Ноўгарадскай.

3. Якія храмы полацкай школы дойлідства былі пабудаваны ў першай палове XII ст.?

4. Якія храмы полацкай школы дойлідства былі пабудаваны ў сярэдзіне – другой палове XII ст.?

5. Пералічыце галоўныя рысы полацкай школы дойлідства.

МАТЭРЫЯЛЬНАЯ КУЛЬТУРА СТАРАЖЫТНАГА ПОЛАЦКА ПА ДАДЗЕННЫХ АРХЕАЛАГІЧНЫХ КРЫНІЦ

1. Якія віды рамеснай прадукцыі палачан найбольш поўна і масава прадстаўлены ў культурным пласце Полацка?

2. Якія прынцыповыя змены адбыліся ў канструкцыі абутку ў сярэдзіне XVI ст.?

3. Якія прынцыповыя змены адбыліся ў канструкцыі полацкіх печаў у XIV – XV стст. і XVI – XVII стст.?

4. Якія цікавыя і адметныя свінцовыя пячаці былі выяўлены падчас раскопак у Полацку?

5. Якія самыя адметныя, на вашу думку, творы дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва з керамікі і каляровых металаў былі знойдзены ў Полацку падчас археалагічных раскопак?

3. Якія з пералічаных цэркваў мелі галерэі па баках?

- а) храм на стрэлцы Ніжняга замка, княжацкі храм на Верхнім замку,
- б) храм на стрэлцы Ніжняга замка, Царква-на-рове,
- в) княжацкі храм на Верхнім замку, Царква-на-рове.

4. Самая ранняя са знойдзеных у княжацкім цераме кафляная печ паводле дэндрахраналогіі датуецца:

- а) 1298 г.,
- б) 1304 г.,
- в) 1397,
- г) 1413 г.

5. У якім старажытным горадзе Беларусі, акрамя Полацка, археолагамі адкрыты княжацкі церам, зроблены з плінфы?

- а) Віцебск,
- б) Тураў,
- в) Гародня,
- г) Наваградск.

АРХЕАЛАГІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ МАНУМЕНТАЛЬНЫХ ПАБУДОЎ XII СТ. У СПАСА-ЕФРАСІННЕЎСКІМ МАНАСТЫРЫ

1. Хто з археолагаў даследаваў храм-пахавальню полацкіх епіскапаў?

- а) Я. Ашчэпкаў, М.К Каргер, П.А Рапапорт;
- б) М.К. Каргер, П.А. Рапапорт, С.В. Тарасаў;
- в) С.В. Тарасаў, А.А. Трусаў.

2. Якія з элементаў унутранага дэкора храма-пахавальні полацкіх епіскапаў з'яўляюцца самымі адметнымі за ўвесь час даследавання помнікаў манументальнага дойлідства ў Полацку?

- а) паліваныя пліткі падлогі,
- б) смальта,
- в) плінфа са знакамі-клеймамі,
- г) дэкаратыўныя пліткі з чырвонага шыфера (пірафінітавага сланца).

3. Пазначце, якія два прынцыпова новыя архітэктурна-дэкаратыўныя элементы былі ўпершыню ўвасоблены ў Спаса-Праабражэнскай царкве?

4. Хто з архітэктараў кіраваў буйнамаштабнымі работамі па перабудове Спаса-Праабражэнскай царквы ў 1832 – 1833 гг.?

- а) А. Порто,
- б) І. Бусырскі,
- в) Я.К. Глаўбіц.

5. У якіх традыцыях зроблены фрэскі Спаса-Праабражэнскай царквы?

- а) візантыйскага манументальнага мастацтва,
- б) раманскага мастацтва.

АРХЕАЛАГІЧНА-АРХІТЭКТУРНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ НА ТЭРЫТОРЫІ КНЯЖАЦКАГА БАРЫСАГЛЕБСКАГА МАНАСТЫРА

1. Які князь заснаваў Бельчыцкі манастыр?
а) Усяслаў Брачыславіч (Чарадзей), б) Барыс Усяславіч,
в) Глеб Усяславіч, г) Святаслаў Усяславіч.
2. Пазначце апошні год, калі было зафіксавана існаванне Пятніцкай і Барысаглебскай цэркваў?
а) 1925 г., б) 1929 г., в) 1937 г., г) 1941 г.
3. Які храм Бельчыцкага манастыра меў тры прытворы?
а) Пятніцкая царква, б) Барысаглебская царква,
в) Вялікі сабор.
4. У якім годзе быў адкрыты і часткова даследаваны храм-трыконх?
а) 1790 г., б) 1839 г., в) 1921 г., г) 1929 г.
5. Якія храмы Бельчыцкага манастыра, на думку вучоных, пабудоваў дойлід Іаан?
а) Вялікі сабор, б) храм-трыконх,
в) Пятніцкую царкву, г) Барысаглебскую царкву.

ПОЛАЦКАЯ ШКОЛА ДОЙЛІДСТВА

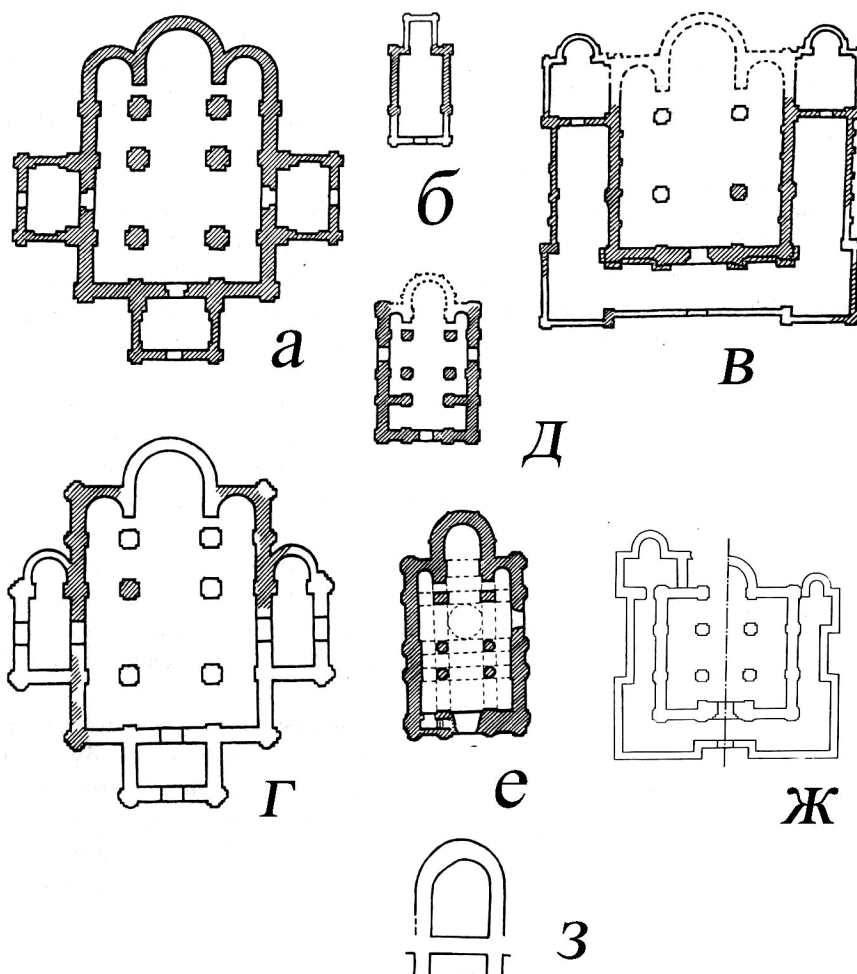
1. Якія рысы, на думку вучоных, вылучаюць помнікі полацкай школы дойлідства ад іншых?
а) выцягнутасць кампазіцыі, узнёсласць храмаў,
б) прысаджасць храмаў,
в) перанос падкупальнай прасторы на адно члянэнне на захад,
г) адсутнасць багатага дэкаратыўнага аздаблення знешняга вобліку храмаў.
2. Якія храмы, на думку вучоных былі пабудаваны ў пачатку XII ст.?
а) княжацкі храм на Верхнім замку,
б) Вялікі сабор у Бельчыцы,
в) храм-пахавальня полацкіх епіскапаў у Сяльцы,
г) храм-трыконх.
3. Назавіце мужчынскі манастыр, які, паводле пісьмовых крыніц, заснавала Еўфрасіння ў Полацку?

4. Які храм быў пабудаваны напрыканцы XII ст. у Смаленску на манер полацкага полацкімі майстрамі?

- а) Архангела Міхаіла,
- б) Параскевы Пятніцкай,
- в) св. Георгія,
- г) Барыса і Глеба.

5. Вызначце назвы храмаў паводле планаў:

- а) Вялікі сабор Бельчыцкага манастыра,
- б) храм-пахавальня полацкіх епіскапаў,
- в) Барысаглебская царква,
- г) Храм-на-рове,
- д) Пятніцкая царква,
- е) Спаса-Праабражэнская царква,
- ж) Храм на Ніжнім замку,
- з) княжацкая царква на дзядзінцы.

МАТЭРЫЯЛЬНАЯ КУЛЬТУРА СТАРАЖЫТНАГА ПОЛАЦКА ПА ДАДЗЕННЫХ АРХЕАЛАГІЧНЫХ КРЫНІЦ

1. У які час у Полацку шырока распаўсюджваецца абутак на цвёрдым абцасе?

- а) у XIII ст., б) у XIV ст., в) у XV ст., г) у XVI ст.

2. У якім стагоддзі ў Полацку пачынае распаўсюджвацца нажны ганчарны круг для вытворчасці керамічнага посуду?

- а) у XIII ст., б) у XIV ст., в) у XV ст., г) у XVI ст.

3. Чым пакрываліся дахі полацкіх цэркваў у XI – XII стст.?

- а) жалезам, б) свінцом,
в) керамічнай дахоўкай, г) дрэвам, д) саломай.

4. Які стыль дэкаратыўнага мастацтва выразна адлюстраваны па выявах полацкай кафлі першай паловы XVI ст.?

- а) готыкі, б) рэнесанса,
в) маньерызму, г) барока, д) класіцызму.

5. Унікальны твор полацкага дэкаратыўнага мастацтва XIII ст. – іконка з выявай св. Канстанціна і св. Алены – быў зроблены з:

- а) дрэва, б) каменю, в) гліны, д) шкла.

6. У які час у Полацку была найбольш пашырана мода на бурштынавыя ўпрыгожванні?

- а) X – XI стст., б) XII – XIII стст., в) XIV ст., г) XV ст.

7. З якога часу з’явілася традыцыя вырабу шкляных вокнаў у дамах полацкай шляхты і мяшчан?

- а) з XV ст., б) XVI ст., в) XVII ст., г) XVIII ст.

8. Пячаць (була) – гэта:

- а) знак пацвярджэння дакумента, надання яму правамоцнасці,
б) знак-гарантыя захаванасці тавараў падчас іх транспартыроўкі.

9. Дзе была знойдзена пячаць полацкага князя Ізяслава Ўладзіміравіча?

- а) у Ноўгарадзе, б) Віцебску,
в) Мінску, г) Тураве, д) Кіеве.

10. Асноўная колькасць праселак, знойдзеных у Полацку, была выраблена з:

- а) гліны, б) каменю (пірафінітавы сланец),
в) каменю (граніт), д) металаў (жалеза, свінец).

ЗМЕСТ

Уводзіны.....	3
Рабочая праграма.....	6
Лекцыйны курс.....	15
Гістарычныя помнікі Полацка.....	16
Распаўсюджванне культурных напластаванняў Полацка IX – XVIII стст., іх датаванне па дэндрахраналогіі і рэчавым матэрыялам.....	26
Археалагічнае вывучэнне Сафійскага сабора.....	39
Археалагічнае вывучэнне манументальных пабудоў XII – XV стст. на Верхнім і Ніжнім замках.....	47
Археалагічнае вывучэнне манументальных пабудоў XII ст. у Спаса-Ефрасіннеўскім манастыры.....	54
Археалагічна-архітэктурныя даследаванні на тэрыторыі княжацкага Барысаглебскага манастыра ў Бельчыцы.....	62
Полацкая школа дойлідства.....	68
Матэрыяльная культура старажытнага Полацка па дадзеных археалагічных крыніц.....	72
Тэрміналагічны слоўнік.....	84
Метадычныя рэкамендацыі па выкананню практычных заданняў на семінарскіх занятках.....	86
Практыкум.....	87
Метадычныя парады па выкананню курсавых работ.....	95
Пытанні да заліку.....	100
Кантрольныя пытанні да лекцыйнага курса.....	101
Праверачныя тэсты.....	104

Вучэбнае выданне

ДУК Дзяніс Уладзіміравіч

ГІСТОРЫЯ ПОЛАЦКА: ПА МАТЭРЫЯЛАХ АРХЕАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС

для студэнтаў спецыялізацый
1-21 03 01-01 01 “Гісторыя Беларусі”, 1-02 01 02-04 “Гісторыя. Англійская мова”

Рэдактар М.В. Хартова

Дызайн вокладкі І.С. Васільевай

Падпісана да друку 31.06.06. Фармат 60×84 1/16. Гарнітура Таймс. Папера афсетная.
Друк трафарэтны. Ум. друк. арк. 6,73. Ул.-выд. арк. 5,13. Тыраж 117. Заказ 736.

Выдавец і паліграфічнае выкананне –
Установа адукацыі “Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт”

ЛВ № 02330/0133020 ад 30.04.04 ЛП № 02330/0133128 ад 27.05.04

211440, г. Наваполацк, вул. Блахіна, 29